

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU
KATEDRA ZA HISTORIJU UMJETNOSTI

**Transformacija urbane strukture grada Visokog na prijelazu XIX. u XX.
stoljeće**

(ZAVRŠNI DIPLOMSKI RAD)

Mentor:
Prof. Dr. Aida Abadžić Hodžić

Kandidat:
Ervin Klepo

Sarajevo, 2020.

SADRŽAJ

POPIS ILUSTRACIJA	4.
1. UVOD.....	6
2. URBANIZAM VISOKOG OD NASTANKA DO KONCA XIX. STOLJEĆA	10.
2. 1. Srednjovjekovna protourbana faza razvoja	10.
2. 1. 1. Urbani začeci Visokog	10.
2. 1. 2. Upravno središte i rezidencija bosanskih vladara – izgubljeno urbano naslijeđe . . .	11.
2. 1. 3. Grad-utvrda Visoki i naselje Podvisoki kao jedinstven gradski organizam	13.
2. 1. 4. Neke odrednice prostornih odnosa srednjovjekovnog Visokog	16.
2. 2. Kasaba Visoko – nastanak i razvoj do kraja XIX. stoljeća	18.
2. 2. 1. Tragovi srednjovjekovnog kontinuiteta	19.
2. 2. 2. Trase saobraćajnica i pravci širenja naselja	20.
2. 2. 3. Dokumentarna perspektiva – terminološka klasifikacija i status u okolnostima osmanske vladavine	22.
2. 3. Urbanističko zavještanje dvadesetom stoljeću	26.
2. 3. 1. Elementi "vrtnog grada"	27.
3. PRIJELAZ XIX. U XX. STOLJEĆE – SUDAR, DODIR I PREPLITANJE DVIJE RAZLIČITE URBANE KULTURE	32.
3. 1. Visoko u okrilju nove civilizacije	32.
3. 1. 1. Saobraćajne, ekonomske i resursne predispozicije Visokog iz austrougarske perspektive	33.
3. 2. Čaršija, Pazar, Sebilj	34.
3. 2. 1. Autentične funkcije, sadržaji i forme	34.
3. 2. 2. Transformacija na bazi novih saobraćajnih principa i načina poslovanja	38.
3. 2. 3. Primat saobraćajnog i frekventnog	39.

3. 2. 4. Uzmicanje organskog	40.
3. 2. 5. Novi modeli ponašanja i prostor trgovanja	41.
3. 2. 6. Pazar i Stanica – dvije tačke komunikacije sa vanjskim svijetom	42.
3. 3. Novo gradsko jezgro	43.
3. 3. 1. Javni objekti visokogradnje	43.
3. 3. 2. Narodna osnovna škola i Ruždija	46.
3. 3. 3. Crkva sv. Prokopija	48.
3. 3. 4. Sprega novih objekata visokogradnje i pravolinijske planske fizionomije	49.
3. 4. Stambena arhitektura i mahale - od spontanosti do projektovanja i planiranja	50.
3. 4. 1. Obilježja izvornih mahala i stambene arhitekture	50.
3. 4. 2. "Mahala" između orijentalnog duha spontanosti i zapadnog planiranja	54.
3. 4. 3. Mahalske ulice u evoluciji ka linearnosti	56.
3. 4. 4. "Bosanski slog" – rješenje cijelog gradskog distrikta	58.
3. 4. 5. Preživjele "nepravilnosti"	62.
3. 5. Rijeke i mostovi u prostoru Visokog	63.
3. 5. 1. Austrougarsko ignoriranje i integriranje rijeka	64.
3. 5. 2. Širenje preko rijeke Bosne	65.
3. 6. Sakralni objekti: lokalna obilježja i elementi strukture i identiteta gradskih područja	66.
3. 6. 1. Bogomolje kroz razvoj, prostor i sliku Visokog	66.
3. 6. 2. Džamije u okolnostima prostornog planiranja	71.
4. ZAKLJUČAK	74.
5. DODATAK ZAVRŠNOM DIPLOMSKOM RADU – KATALOG	77.
6. IZVORI I LITERATURA	93.

POPIS ILUSTRACIJA

- Slika 1. **Naseobinski kvartovi srednjovjekovnog Podvisokog.** Preuzeto iz Anđelić, (1984.), 161. 77.
- Slika 2. **Sebilj sa Hanom.** Preuzeto iz Džajić, (2014.), 41. 77.
- Slika 3. **Visočki sokaci i izvorna osmanskodoba stambena arhitektura.** Preuzeto iz Visoko u Bosni, (2004.), 14. 78.
- Slika 4. **Razglednica Visokog iz 1899. godine.** Preuzeto sa <https://visoko.co.ba/tragom-starih-fotografija-razglednica-visokog-iz-1899-godine/> (pristupljeno 20.05.2019.) 78.
- Slika 5. **Najstarija fotografija Visokog, Panorama.** Preuzeto sa <https://visoko.co.ba/tragom-starih-fotografija-najstarija-fotografija-visokog-iz-1887-godine/> (pristupljeno 20.05.2019.) . . .
..... 79.
- Slika 6. **Beledija.** Preuzeto iz Džajić, (2014.), 227. 79.
- Slika 7. **Zgrada kotarskog ureda i suda na Jaliji.** Preuzeto sa <https://visoko.co.ba/tragom-starih-fotografija-prvobitni-izgled-zgrade-danasnje-opstine-u-visokom/> (pristupljeno 20.05.2019.) 80.
- Slika 8. **Zgrada Općine na Jaliji.** Preuzeto iz Džajić, (2014.), 227. 80.
- Slika 9. **Novoformirani centar oko Zgrade kotarskog ureda i suda.** Preuzeto iz Čakić, Antović, (2017.), poledina koričnog ovitka. 81.
- Slika 10. **Izvorni izgled narodne osnovne škole na Kraljevcu.** Preuzeto iz Osnovna škola u Visokom, (1982.), 32. 81.
- Slika 11. **Ruždija.** Preuzeto iz Osnovna škola u Visokom, (1982.), 22. 82.
- Slika 12. **Ruždija "bočni zid".** Preuzeto iz *Arhitektura i urbanizam Visočke nahije* (2019.), 10. 82.
- Slika 13. **Zgrada kotarskog ureda i suda u kontrastu prema većinom autohtonim objektima.** Preuzeto iz Džajić, (2014.), 57. 83.
- Slika 14. **Mahala Šadrvan sa kućama sagrađenim u "bosanskom slogu" 1912. godine.** Foto: Ervin Klepo. 83.

Slika 15. Kuća Salihage Šehovića, načelnika Općine s početka XX. stoljeća, izgrađena 1912. (prema Čakić, Antović, (2017.), 26.). Foto: Ervin Klepo.	84.
Slika 16. Franjevački samostan u Visokom. Preuzeto iz Čakić, Antović, (2017.), 16. ...	84.
Slika 17. Pazar (Sebilj) u Visokom nakon požara 1911. godine. Preuzeto iz Džajić, (2014.), 353.	85.
Slika 18. Panorama Visokog sa zaleđem Narodne osnovne škola u prvom planu. Preuzeto sa https://visoko.co.ba/tragom-starih-fotografija-panorama-visokog-1930-godine/ (pristupljeno 20.05.2019.)	85.
Slika 19. Ulica i izvorne kuće u Perutac mahali (mahali na terenu). Preuzeto iz <i>Arhitektura i urbanizam Visočke nahije</i> (2019.), 10.	86.
Slika 20. Iz "izvorne visočke mahale". Fototeka zavičajnog muzeja Visoko.	86.
Slika 21. Isječak katastarske mape – stanje oko Šadrvarske džamije prije 1911. godine. Arhiv katastra visoko.	87.
Slika 22. Stanje ulica i gabarita objekata oko Šadrvarske džamije nastalo nakon 1911. godine. Preuzeto sa: https://www.google.com/maps/@43.9891253,18.1802492,196m/data=!3m1!1e3 (pristupljeno 15.05.2020.)	88.
Slika 23. Isječak katastarske mape – plan čaršije sa sebiljem u središtu. Arhiv Katastra Općine Visoko.	89.
Slika 24. Kuća Pašagića-Kadića. Preuzeto iz Arnautović (2018.), 47.	90.
Slika 25. Fragment sa Kraljevca. Preuzeto sa: www.staro-visoko.com (pristupljeno 15.05.2012.)	90.
Slika 26. Plan mahala u ravnici nastao regulacijom nakon 1911. godine. Preuzeto sa: https://www.google.com/maps/@43.9896715,18.17865,466m/data=!3m1!1e3 (pristupljeno 15.05.2020.)	91.
Slika 27. Plan mahale u ravnici na osnovu austrougarske katastarske mape. Arhiv Katastra Općine Visoko.	92.

1. UVOD

"Transformacija urbane strukture Visokog na prijelazu XIX. u XX. stoljeće" predstavlja složen tematski problem koji zahtijeva niz istraživačkih i metodoloških izazova. Najveći izazov je odsustvo sistematske istraženosti ovog pitanja s obzirom na pristup primijenjen u ovom radu.

Pitanje prostorne transformacije Visokog nije sistematski istraženo niti u jednom vremenskom segmentu, pa tako ni na prijelazu XIX. u XX. stoljeće. Postoje istraživanja arhitektonskih objekata nastalih krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, ali ona se ne odnose na reperkusije pojave tih objekata na gradski prostor. Ako gradski prostor jeste jednako urbana struktura, onda izolirana analiza pojedinačnih objekata ne zadovoljava postavljeni zadatak identificiranja karaktera i obima transformacije urbane strukture nekog grada. Urbanistička transformacija dešava se u dužem procesu, na širem prostoru i u odnosu na puno više faktora nego izgradnja jednog objekta, pa je njezino objašnjenje kompleksnije. Jedan objekt može ostati nepromijenjen stoljećima. Grad nikad nije inertan, a upravo pojedinačni objekti nekada mogu potaknuti procese preoblikovanja njegovog krajolika.

Urbana struktura je živ oblik i neprestano se mijenja. Prijelaz XIX. u XX. stoljeće je jedna od najdramatičnijih epizoda u društvenoj i kulturnoj historiji Visokog obilježena sudarom i preplitanjem u mnogo čemu kontrastnih civilizacijskih paradigmi. Urbanistička dostignuća osmanskog aspekta orijentalno-islamske civilizacije dovedena su u direktan odnos sa centralno-evropskom varijantom zapadnih urbanističkih normi u okolnostima malog gradskog organizma prožetog tragovima autohtonih elemenata u duhu njegovog prostora. Primarni zadatak rada je analizirati: slučajeve nadomještanja starijih urbanih normi novijim, pojave direktnog sučeljavanja različitih arhitektonsko-urbanističkih načela, kao i onda kada je u pitanju pokušaj njihovog pomirenja. U tom cilju potrebno je konstantno imati u vidu odlike predaustroougarskog urbanog naslijeđa Visokog.

Dakle, rad nije stavio u zadatak pregled arhitektonskog razvoja Visokog u austroougarskom periodu. Nešto slično je već urađeno u literaturi. U članku "Arhitektonsko naslijeđe Visokog" u njegovom segmentu "Period austro-ugarske vlasti"¹ izlistan je hronološki slijed nastanka

¹ Šahinović, Nataša i Ahić, Tarik (1998.) "Arhitektonsko naslijeđe Visokog". U: *Visoko. Privredno-kulturni informator*, II izdanje, Smajlović d.j.l. Visoko.

svih važnijih objekata u austrougarskom periodu u Visokom sa najosnovnijim osvrtom na stil gradnje. Nešto više o formi i stilu gradnje pojedinačnog objekta, objekta Narodne osnovne škole iz ovog perioda, napisano je u članku "Arhitektura škola u Visokom" Ibrahima Krzovića.²

U relevantnim monografskim publikacijama koje tretiraju arhitekturu Bosne i Hercegovine austrougarskog perioda kao isključivi problem, razmatranja arhitektonskih realizacija u Visokom su izostavljena zbog njihove nereprezentativnosti na nacionalnom nivou.³ Kada u ovom radu budu razmatrani pojedinačni arhitektonski objekti, u fokusu će biti njihove dispozicione karakteristike: funkcije u sklopu urbanog prostora, način na koji svojom pojavom i koncepcijom transformišu zatečeni ambijent i strukturiraju prostor u svojoj neposrednoj blizini, kao i onaj na distanci. U ovdje dostupnoj literaturi graditeljska baština Visokog bilo kojeg perioda, pa tako i ona sa prijelaza XIX. u XX. stoljeće, nije tretirana na takav način. To bi trebao biti izvorni doprinos ovog rada.

Monografija *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* Iljasa Hadžibegovića⁴ naslovom sugerira problemsku i koncepcijsku bliskost sa ovom temom. Međutim, bazirana je na upravno-politički status, demografsku i socijalnu strukturu, ekonomiku, prosvjetne i kulturne prilike u gradovima. Sve to izneseno je u hronološkom slijedu događanja uz prisutnost refleksije krupnih historijskih događaja, poput Okupacije 1878., Hercegovačkog ustanka iz 1882., Balkanskih ratova i početka Prvog svjetskog rata na "život" bosanskohercegovačkih gradova. U problemski opseg ove monografije nije uvršten osvrt na likovno-prostorne aspekte gradova, tako da koncepcijski nije mogla biti oslonac ovome radu, iako mu je pružila neke korisne fragmentarne informacije. Isti je slučaj sa radom "Profiliranje bosanskohercegovački gradova u procesu urbanizacije od 1878. do 1941. godine.", Seke Brkljače.⁵ Segment o austrougarskom razdoblju bavi se percepcijom

² Krzović, Ibrahim (1982.), "Arhitektura škola u Visokom." U: *Osnovna škola u Visokom 1881/82 – 1981/82*. Osnovna škola "Ognjen Prica". Visoko.

³ Krzović, Ibrahim (1987.) *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918*. Katalog UGBiH. Sarajevo; Kurto, Nedžad (1998.) *Arhitektura BiH – razvoj bosanskog stila*. Sarajevo-Publishing. Sarajevo; Krzović, Ibrahim (2004.) *Arhitektura secesije u BiH*. Sarajevo Publishing. Sarajevo.

⁴ Hadžibegović, Ijas (2004.) *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Institut za istoriju. Sarajevo.

⁵ Brkljača, Seka (2011.) "Profiliranje bosanskohercegovačkih gradova u procesu urbanizacije od 1878. do 1941. godine." – U: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, dio 1., Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo.

administracije i definiranjem administrativnog statusa urbanih sredina, tu označenih pojmom "administriranje". I ta problematika je izvan fokusa ovdje priloženog rada.

Dobar dio ostale dostupne literatura je također historiografske provenijencije a preovladava ona faktografskog, statističkog i informacijskog karaktera. Takva vrsta literature u ovom radu ima ulogu markiranja vremenskih, političkih, geografskih i ekonomskih dimenzija tretirane problematike. Dio literature je opšteg teorijskog karaktera a u službi je pokušaja analize prostornih, strukturnih, likovnih i ambijentalnih značajki razmatrane transformacije.

Tema "Transformacija urbane strukture Visokog na prijelazu XIX. u XX. stoljeće" nije imala kao konceptijski predložak na raspolaganju niti rad, niti monografiju koji na način primjenjen ovdje, a u skladu sa metodološkim i naučnim pretpostavkama historije umjetnosti, tretira neki drugi bosanskohercegovački grad na prijelazu XIX. u XX. stoljeće. Zato je ovaj rad morao tražiti neuhodan konceptijski i metodološki pristup. Moguće su uslijed toga neke nepreciznosti u pojedinim objašnjenjima, ali su kompiliranja već dostupnih spoznaja i postavki izbjegnuta.

Osnovna zamisao je da se komparacijom urbanističkih dostignuća ustanovi kako različite epohe pristupaju istom gradu u različitom civilizacijskom kontekstu. Zato je ključni dio rada baziran na komparaciji osmanskodobnih i austrougarskih urbanističkih rješenja, a razmotreni su paralelno kroz različite partije grada. Hronološki slijed zadržan je u prvom dijelu rada. On služi upoznavanju sa bitnim urbanističkim odrednicama Visokog kroz njegov razvoj, koji je njegovoj formi i prostoru dao neke specifične crte. Pregled razvoja također ima svrhu upoznavanja sa prostornim cjelinama unutar Visokog i stvaranje osnove za razumijevanje komparativnih analiza na relaciji osmanskodobno – austrougarsko na konkretnim segmentima grada. Rad je stoga podijeljen u dvije središnje problemske cjeline:

- URBANIZAM VISOKOG OD NASTANKA DO KONCA XIX. STOLJEĆA,
- i PRIJELAZ XIX. U XX. STOLJEĆE – SUDAR, DODIR I PREPLITANJE DVIJE RAZLIČITE URBANE KULTURE.

Metodološki postupak obuhvatio je:

- terenska ispitivanja temeljena na sagledavanju arhitektonskog fonda i urbanističkog stanja nastalog u razmatranom vremenu. Ovim putem je stvoren i uvid u morfologiju terena i prirodne datosti kao neizostavne elemente urbanog bića Visokog;
- historijsko-interpretativnu metodu na sakupljanju i analizi podataka u svjetlu historijskih okolnosti. Ona podrazumijeva istraživačko-dokumentacionu fazu radi iznalaska literature, starih mapa, starih fotografija, razglednica, predanja i sl., koji

bacaju svjetlo na izgubljenu baštinu i analizu iz njih dobivenih podataka u opštem historijskom kontekstu;

- formalno-analitičku i komparativno-kontrastnu metodu baziranu na opis neposredno na terenu i na osnovu historijskih izvora vidljivog pre-oblikovanja grada kroz prizmu duha prostora i vremena u kojem se ono odvilo.

Težnja je, također, da se u odnos stave kulturološki, socijalni i ekonomski procesi spram oblika gradskog prostora i njegove arhitekture kao međuovisne pojave. U slučaju dosega zadatih ciljeva, rad bi trebao rezultirati sintezom različitih aspekata i dimenzija kompleksne pojave transformacije malog, ali slojevitog urbanog organizma u jednu konzistentnu tematsku cjelinu.

2. URBANIZAM VISOKOG OD NASTANKA DO KONCA XIX. STOLJEĆA

2. 1. Srednjovjekovna protourbana faza razvoja

2. 1. 1. Urbani začeci Visokog

U literaturi su rijetko dovođene u tješnju relaciju povoljne prirodne predispozicije i embrionalni karakter ovog područja u prilici nastanka Bosne i s tom genezom neraskidivo vezanog grada Visokog. Longitudinalno *visočko polje*⁶ karakteristično je po silovitim zavojima koje pravi rijeka Bosna u svom toku od ušća rijeke Fojnice do Dobrinjskog klanca. Prostirući se u pravcu jugoistok-sjeverozapad u dužini od oko 10 kilometara ovo izuzetno plodno polje definirano je blago uzdignutim brjegovima čiji grebenasti obronci, međusobno razdvojeni brojnim potočnim dolinama, gravitiraju rijeci Bosni i tako tvore *izrazitu geografsku cjelinu i agrarno najplodniji region u srednjoj ili Gornjoj Bosni*.⁷ Odnos visinskog i ravničarskog terena na području cijelog visočkog polja je uravnotežen. Ovakva harmonija reljefnih elemenata zaslužna je za naseljenost ovog područja u kontinuitetu više od sedam hiljada godina.

Jedinu snažniju terensku elevaciju, čije je ishodište neposredno u jugoistočnom rubu polja, ima brdo Visočica. Svojom naglašenom dominacijom nad terenom kojem se postavilo kao prirodno težište, ovo brdo je bilo element koji je posebno odgovarao srednjovjekovnom senzibilitetu za prostor u čijoj artikulaciji ključnu ulogu u funkcionalnom smislu igra odnos: odbrambenog i branjenog, nadzirućeg i nadziranog segmenta; a u simboličkom i likovnom: dominantnog i podređenog – vertikalnog i horizontalnog elementa.

Vrh Visočice ima vizuelnu vezu sa svim planinama koje predstavljaju granične markere prvobitne ili uže Bosne. Područja smještena između ovih planina i uže Bosne doimaju se kao da gravitiraju visočkom polju. To nije stvar iskrivljene percepcije stvorene pod utjecajem spoznaje da je Visoko i njegova bliža okolina u političkom, društvenom i ekonomskom smislu u određenom historijskom periodu bilo stvarni centar ovom području, već rezultat istinske geografske centripetalne pozicije visočkog polja u odnosu na navedene planinske masive.

⁶ Vidi: Filipović, Milenko S. *Visočka nahija*. Srpska kraljevska akademija, Beograd, (1928.), 197.

⁷ Anđelić, Pavao. "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", U: *Visoko i okolina kroz historiju 1*, Skupština opštine, Visoko, (1984.), 112.

Tome u prilog govori činjenica da je glavna slivova rijeka i potoka koji nastaju na ovim planinama usmjereno i slijeva se direktno ili u neposrednoj blizini visočkog polja.⁸ Glavna obilježja najznačajnijih koridora formiranih na povoljnim geografskim položajima uz riječne doline i veća plodna polja *su formirani veći gradovi, trgovišta, utvrde i zbjegovi (kao najstariji strukturalni oblik kontinuiteta).*⁹ Drugi srednjovjekovni gradovi-utvrde na području centralne Bosne nemaju ni izbliza tako snažnu radijalnu vizuelnu komunikaciju sa ostalim prostorima od značaja kao što je to grad Visoki na Visočici i gravitacijsku moć rejonu kojim dominiraju.

Logika organskog prilagođavanja svih artificijelnih elemenata strukturi terena, toliko inherentna arhitekturi u srednjovjekovnoj Bosni, na ovom području dobila je mogućnost da samo putem akcentiranja odgovori kompleksnom spletu političkih, društvenih, simboličkih i funkcionalnih pretpostavki za formiranje jedne srednjovjekovne prijestolnice.

2. 1. 2. Upravno središte i rezidencija bosanskih vladara – izgubljeno urbano naslijeđe

Već od prvih dana bosanske države, bliža i dalja okolina Visokoga dobila je značaj upravnog centra. Prijestolnica bana Kulina bila je upravo na području Bosne (Visokog s okolinom).¹⁰ Za period od XIII. do sredine XIV. stoljeća, na ovome prostoru konstatovano je postojanje kuće bosanskih krstjana u Moštrima, banskog dvora u Moštrima, crkva Kulina bana u Biskupićima, crkve, biskupskog posjeda i banskog dvora u Milima, manje trgovačko naselje u Podvisokom i utvrđeni grad Visoki kao institucionalni elementi od najvišeg državnog značaja.¹¹ Geografski smještaj lokaliteta i njihov međusobni odnos, govore da se ovdje radi o jedinstvenom teritoriju koji je nekada zauzimala jedna teritorijalna općina i koji se obično smatra za jedinstveno naselje.¹²

⁸ O tome: Klaić, Vjekoslav. *Povijest Bosne do propasti Kraljevstva*. Svjetlost, Sarajevo, (1990.), 18-19; Filipović, M. S. (1928.), 200.

⁹ Hamidović, Muhamed. *Gramatika toposa Bosne*. Muzej grada Zenice, Zenica, (2000.), 38.

¹⁰ O arheološkim nalazima, spomenicima kulture, spisima i drugim izvorima koji govore u tom smislu vidi: Kovačević-Kojić, Desanka. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Veselin Masleša, Sarajevo, (1978.), 35; Vego, Marko. *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Svetlost, Sarajevo, (1982.), 75; Anđelić, P. (1984.), 107.

¹¹Anđelić, P. (1984.), 118.

¹² Isto, 111-112.

Postepeno se u srednjem vijeku ime Bosna za oznaku šireg područja oko Visokog gubilo i ustupilo mjesto nazivu Visoko.¹³ U kasnom srednjem vijeku svi navedeni elementi još uvijek postoje, a nasebinski sklop se obogaćuje brzim razvitkom Podvisokog,¹⁴ u sklopu kojeg se također javlja kraljeva rezidencija.

Upravo činjenica da se u okviru prvotne Bosne (području Visočkog polja) na tri ili četiri mjesta nalazile vladarske rezidencije tokom postojanja srednjovjekovne bosanske države,¹⁵ ukazuje na to da kontinuitet egzistiranja i monumentalna arhitektura nisu kategorije koje treba uzimati u razmatranje prilikom recepcije i shvaćanja pojma 'dvor' u srednjovjekovnoj Bosni. Na području današnjeg Visokog (srednjovjekovnog Podvisokog) nisu ubicirane tačne lokacije vladarskih dvorova, iako se u pisanim izvorima njihovo postojanje eksplicitno navodi. Dvije vladarske isprave iz vremena od 1399. do 1421. godine izričito spominju kraljevski dvor u Podvisokom.¹⁶ Uža lokacija podvisočkog dvora nije identificirana s obzirom da se na području gdje je u srednjem vijeku egzistiralo ovo naselje nataložilo više urbanih slojeva iz kasnijeg perioda i osujetilo mogućnost bilo kakvih terenskih prospekcija i arheoloških istraživanja. Međutim, grad kao kolektivitet, ne zaboravlja jako važne čimbenike svog urbaniteta ni nakon dugog vremena njihove fizičke odsutnosti, naročito kada je riječ o ključnim faktorima iz protourbane faze razvoja. Naziv Kraljevac za jedan distinktivan dio Visokog se može tumačiti u svjetlu izvora koji spominju gostinjac kralja Tvrtka I, dvorove Ostoje i Tvrtka II u Podvisokom, iako, izuzev ostataka stećaka, na području Visokog koje se danas tako naziva, još nisu ustanovljeni značajniji materijalni ostaci zdanja takve vrste. Neće samo ime zadržano u osmanskom dobu za lokalitet Kraljevca biti svjedočanstvom žive prostorne memorije; tu je i prostor u svojem otporu prema kasnijim principima urbane organizacije zračio srednjovjekovnim duhom. Izdavanje svećanih isprava na Visokom potvrđuje da je i sam grad služio kao vladarska rezidencija,¹⁷ a arheološki ostaci ukazuju na postojanje arhitektonske plastike stilski srodne onoj što je ukrašavala novije dvorske palače u Kraljevoj Sutjesci i na Bobovcu.¹⁸

¹³ Vego, M. (1982.), 76.

¹⁴ Anđelić, P. (1984.), 118.

¹⁵ Isto, 157.

¹⁶ Isto, 158.

¹⁷ Isto, 157.

¹⁸ Radi se o fragmentima lunete nadvratnika portala koji je klesan od žućkastog, sitnozrnog kamena pješčara u kojem su izvedeni dekorativni floralni motivi u plitkom reljefu, koji posjeduju formalne odlike gotičkog stila.

Institucionalno navedeni skup elemenata je impresivan. Međutim, vremenom su urbanistički svi iščezli iz fizionomije Visokog i respektabilne urbane kulture – izuzev grada-utvrde Visoki i naselja Podvisoki; njihov odnos će polučiti neke važne prostorne determinante bitne za razumijevanje urbane suštine ovog grada dokle god su u njegovoj strukturi prisutne organske tendencije. Pojavom Podvisokog u drugoj polovici XIV stoljeća zaokružen je proces formiranja urbanog središta na području današnjeg Visokog.

2. 1. 3. Grad-utvrda Visoki i naselje Podvisoki kao jedinstven gradski organizam

Grad-utvrda se prva javlja u izvorima s obzirom da su njegove funkcije tješnje povezane sa političkim institucijama nego funkcije privredno aktivnog podgrađa.¹⁹ Međutim, kada su u pitanju refugijalna i simbolička funkcija koje su uz funkciju kontrole i nadzora okolnog prostora fundamentalne za jednu srednjovjekovnu utvrdu, postaje jasno da pojavu takve strukture ne možemo očekivati na praznom prostoru – prostoru u kojem ne postoje drugi sadržaji komplementarni sadržajima utvrde. Ovdje želimo istaknuti značaj i sadržaj prostora kojim dominira utvrda, a posebno privredno aktivnog podgrađa.

Povoljne geografske, saobraćajne i političke okolnosti razlozi su za izrastanje Podvisokog u srednjovjekovno trgovačko središte.²⁰ Do kraja XIV. stoljeća ovo naselje postaje najznačajniji ekonomski centar srednje Bosne i cijele srednjovjekovne bosanske države.²¹ Pisani izvori tog doba evidentiraju izrastanje trgovačke četvrti, sa radnjama i posebnim kućama dubrovačkih trgovačkih kompanija.²²

Zbog toga ne iznenađuje što se Visoko u izvorima veoma rano označava kao "varoš", jer je imao sve odlike jednog pravog gradskog naselja.²³ Inače najranija upotreba termina varoš za označavanje jednog gradskog naselja srednjovjekovne bosanske države i uopšte Balkana prije

Detaljnije o tome u: Šahinović, Nataša. "Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki", *Glasnik zemaljskog muzeja*, (2001.), 386-394. Zbog fokusa na prostorne odnose i ambijent šire gradske slike, ovdje neće biti značajnijeg osvrt na arheološke ostatke i čitljive arhitektonske elemente.

¹⁹ Kovačević-Kojić, D. (1978.), 135: '*Grad*' u čirilskom i '*castrum*' u latinskim izvorima XIV vijeka koji se odnose na Bosnu isključivo označavaju tvrđavu, sjedište vladara i feudalca.

²⁰ Isto, 36.

²¹ Filipović, M. S. (1928.), 206; Kovačević-Kojić, D. (1978.), 61-62; Anđelić, P. (1984.), 103-104.

²² Kovačević-Kojić, D. (1978.), 269.

²³ Isto, 70.

dolaska Osmanlija jeste upravo vezana za Visoko.²⁴ Kako je Visoko jednom prilikom označeno i kao "civitas", dobija se utisak da se radi o veoma razvijenom gradskom naselju. Prve tri decenije XV. vijeka predstavljaju period najveće privredne ekspanzije visočkog naselja.²⁵ Zadnjih decenija bosanske samostalnosti, negdje od 1450. godine, napredak Visokog je zaustavljen, a počelo je njegovo opadanje zbog sve jačih udara osmanske vojne sile.

Nedostatak saznanja o kulturi varoškog ambijenta je akutan u cijeloj srednjovjekovnoj Bosni. Pisani izvori omogućuju da se ustanovi postojanje nekih važnih elemenata urbanističkog inventara Podvisokog kao što su zgrade u kojima su bili smješteni kraljev dvor, franjevačka kuća ili samostan, carina i stambeno-poslovne kuće, što zajedno sa jakom tvrđavom (služila i kao dvor) i mjestom održavanja državnih sabora i krunisanja vladara u neposrednoj blizini, upućuje na karakteristike prijestolnice u to doba.²⁶

Najstarije prvotno funkcionalno i prostorno jezgro Podvisokog jeste mjesto na kojem se trgovalo – "trgovište" ili "trg". Vjerovatno je to u prvo vrijeme bio slobodan, otvoren prostor na kojem su se, pod zaštitom grada, u blizini važnog upravnog središta, na stjecištu značajnih prometnica i u centru agrarno bogatog kraja održavali godišnji, mjesečni, sedmični i uopće periodični sajmovi – današnji Pazar.²⁷

Imenom "trg" se u srednjem vijeku nazivala čitava aglomeracija Podvisokog.²⁸ P. Anđelić je ponudio i lokaciju nekadašnjeg kvarta sa istim imenom, i to na osnovu identifikacije starog

²⁴ *U svom testamentu, jedan Dubrovčanin koji je umro u Veneciji 1421. godina, ostavlja kuću od drveta "posta in varos de Sovisochi".* – Kovačević-Kojić, D. (1978.), 136-137. Varoš predstavlja viši stupanj u razvitku trgovačkog poslovanja i organizacije zanatske djelatnosti, a mogao bi se definirati i kao naselje čiju privrednu osnovu čini stacionarna trgovina i zanatstvo. – Anđelić, P. (1963.), 184.

²⁵ Po procjeni D. Kovačević-Kojić Podvisoki je u prvoj polovici XV. stoljeća brojao preko 2000 stanovnika, što u kategorizaciji srednjovjekovnih evropskih gradova spada u gradove srednje veličine, uz važnu opasku da gradovi sa manje od 2000 stanovnika čine 90-95% svih evropskih gradova srednjeg vijeka. O tome u: Kovačević-Kojić, D. (1978.), 227- 228.

²⁶ Anđelić, P. (1984.), 104.

²⁷ Isto, 160.

²⁸ "Trg" je srednjovjekovna ekonomsko-urbanistička kategorija primarna u tipološkoj klasifikaciji naselja u srednjovjekovnoj Bosni. O tome u: Anđelić, Pavao. "Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni", *Glasnik zemaljskog muzeja*, (1963.), 179-194. Njime se označava srednjovjekovno naselje na području današnjeg Visokog u počecima svoga stasavanja iz druge polovice XIV. stoljeća.

"trga" sa "pazarom" i terenom kasnije "čaršije". *To je izduženi i prošireni prostor današnje ulice J. Balorde (današnja ulica Kralja Tvrtka – E. K.), sa središtem oko današnjeg sebilja i proširenjem na prostoru današnje Čaršije.*²⁹ Na planu srednjovjekovnog Visokog koji je priložio svom radu, Anđelić u nazivima kvartova Varoš, Klisa, Prijeko, Perutac, Novo Brdo i Kraljevac (koji i danas nose takve nazive) vidi njihovo srednjovjekovno porijeklo.³⁰ Dok se termin Varoš u vezi sa Podvisokim jasno može pratiti na osnovu srednjovjekovne pisane građe,³¹ Kraljevac posjeduje više razina povezanosti sa srednjim vijekom. Klisa, pored naziva koje jasno upućuje na srednjovjekovni termin (*ecclesia* = crkva), na svom području je čuvala tragove materijalne kulture čiji karakter je ostao nepoznat široj javnosti.³² U prvim osmanskim popisima mjesta i sela Visočke nahije iz druge polovice XV. stoljeća i iz XVI. stoljeća navodi se i Ljetovik,³³ što dodatno doprinosi osnovanosti Anđelićevih pretpostavki o srednjovjekovnom porijeklu nekih današnjih dijelova Visokog. Ljetovik je i danas prometno isključivo upućen na Kraljevac, a srednjovjekovna sprega između ova dva "kvarta" bila je ojačana potokom sa dvojnim nazivom: potok Ljetovik ili Kraljevački potok. Ovdje treba dodati i današnji simptomatičan naziv "Kula" koji se koristi za više brežuljkastih formacija na mjestu susretanja Kraljevca i Ljetovika.

Navedeni "naseobinski kvartovi" na osnovu čije toponomastike Anđelić pretpostavlja da su bili sastavni dio srednjovjekovnog naselja Podvisoki rasprostirali su se na prostoru koji zauzima dobar dio modernog Visokog, a većim dijelom se poklapa sa prostorom osmanskodobnog Visokog do 1878. godine, dakle četiri stoljeća poslije propasti srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva i prestanka srednjovjekovnog načina života u ovom naselju.

Razlog tome može se tražiti i u činjenici da su u srednjovjekovnom Podvisokom prostori između kuća obilovali slobodnim površinama pogodnim čak i za obrađivanje – sačuvani kupoprodajni ugovori o tome nedvosmisleno govore.³⁴ To sugerira slabiju gustoću i samostalnu fizičku egzistenciju pojedinačnih objekata. U tom smislu mogu se povući paralele između likovne koncepcije bosanske srednjovjekovne kuće i stećka – forma stećaka

²⁹ Isto, 162.

³⁰ Vidi: Anđelić, P. (1984.), 161 i 162.

³¹ Kovačević-Kojić, D. (1978.), 69-70; 136-137.

³² O Klisi vidi: Filipović, M. S. (1928.), 275.; Anđelić, P. (1984.), 163.

³³ Vidi: Čar-Drnda, Hatidža. "Teritorijalna i upravna organizacija Visočke nahije do početka XVII stoljeća", *Behar*, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, XXIII, (2014.), 81-83.

³⁴ Vidi: Kovačević-Kojić, D. (1978.), 237.

sljemenaša jasno asocira na kuću. Njihov plasman na terenu, međusobni raspored i oblik, lišen bilo kakvih likovnih sugestija odnosa spram susjednog objekta, jasno evocira individualnost i potrebu za slobodnom pozicijom u prostoru.

2. 1. 4. Neke odrednice prostornih odnosa srednjovjekovnog Visokog

Zbog snažne organske sprege sa okolinom sigurno je da su srednjovjekovna gradska naselja Bosne u velikoj mjeri poštivala oblik terena na kome su stasavala. Analogno tome, unutrašnja struktura visočkog naselja nije mogla biti indiferentna spram reljefa na kojem je plasirala svoje sadržaje. Može se isključiti tijesna povezanost i veći stepen integrisanosti Anđelićevih "gradskih četvrti" unutar naselja. Prostornu organizaciju unutar srednjovjekovnog Podvisokog treba tražiti u slobodnijem međusobnom fizičkom odnosu kvartovskih elemenata kao rezultat poštivanja oblika terena sa mikro-reljefnim sadržajima poput grebenastih brežuljaka razdvojenih potočnim brazdama. Indikativno je da je ravničarski teren, kojim također obiluje ovaj prostor, ostao skoro u potpunosti izvan obima naselja iako ga direktno dodiruje. Stoga je karakter terena snažno ugrađen u sliku i ambijent srednjovjekovnog Podvisokog.

Odsustvo monumentalne arhitekture Podvisokog je lišilo likovnog, simboličnog i funkcionalnog težišta, što u fizičkim odnosima onovremenih zapadnoevropskih gradova predstavlja snažan integrativni faktor prostora u vidu katedralne crkve i zgrade vijećnice. S obzirom na današnju razinu spoznaje o tom pitanju, nemoguće je išta konkretnije reći o sakralnim sadržajima i duhovnoj klimi kao sveobuhvatnim metafizičkim aspektima urbanizma srednjovjekovnog Podvisokog. Na disperziju (slobodni raspored) urbanih elemenata upućuje i odsustvo zida – simbola autonomije i zajedništva srednjovjekovnih komunalnih samouprava. Sve što je Podvisokom uskraćeno na planu komunalne autonomije simbolički materijalizirane u monumentalnoj arhitekturi, institucionalno i urbanistički kompenzirano je utvrđenim gradom. Čak su zadnja arheološka iskopavanja obavljena na utvrđenom gradu 2008. godine ustanovila mogućnost postojanja sakralne arhitekture uslijed pronađenih kamenih fragmenata koji asociraju na rozetu – arhitektonski detalj koji je u srednjem vijeku u tijesnoj vezi sa crkvom.³⁵

Iako iz međusobnog topografskog odnosa i naziva proističe snažna podređenost naselja u odnosu na utvrđeni grad, Visoki i Podvisoki u srednjem vijeku prostorno, funkcionalno, politički i ekonomski egzistiraju na principu simbioze. Fizička razdvojenost nadmorskom

³⁵ Rezultati spomenutih istraživanja nikada nisu objavljeni, pa je trenutno o njima teško išta konkretnije reći.

visinom od preko dvije stotine metara i terenska distanca veća od jednog kilometra nije poništila jaku međusobnu privlačnost, tako da se podgrađe doimalo kao da snažno teži utvrdi. Na takve odnose upućuju i kvartovi nastali kao logična posljedica širenja naselja, naročito Klisa, Perutac, Novo Brdo, Kraljevac i Ljetovik; svojim pozicijama na strmom terenu jasno sugeriraju privučenost utvrdom. Potvrda takvih tendencija privlačenja na utvrđenom gradu nisu samo koncentrične linije fortifikacija sa ekstenzijom u smjeru podgrađa, već i kompletan nasebinski element smješten neposredno izvan zidina na mjestu pristupa iz podgrađa i terenski najlogičnije veze sa podgrađem.

Sa klimatskog aspekta, Visoko također ima veoma povoljne uslove za život s obzirom na optimalan broj sunčanih sati godišnje.³⁶ Činjenica da su upravo dijelovi pod Visočicom sa znatno umanjenim osunčanjem u odnosu na druge terenske zone u neposrednoj blizini bili podvrgnuti situiranju privredno aktivnog i stambenog dijela Podvisokog dodatno govori u prilog snažnoj tenziji prema utvrdi. Više izvora čiste vode na padinama Visočice produbljuju organsku vezu između ova dva ključna urbana člana, ali i čine prirodno pristupačnim vitalni resurs na više tačaka u naselju; potreba izvođenja kompleksnijih tehničkih radova s ciljem dovođenja pitke voda sa udaljenosti time je eliminisana. Izostali su tako poslovi oko pronalaženja sredstava za radove što bi zahtijevali viši stupanj društvene koordinacije i političke samoorganizacije karakteristične za tadašnje autonomne i poluautonomne srednjovjekovne gradove-komune. Ta vrsta društveno-političke, a konzekventno i urbane protuteže utvrđenom gradu sa rezultatom prostorne i funkcionalne polarizacije inače ne snažno integrisanog, ali jedinstvenog urbanog organizama, u okvirima nenarušenih feudalnih struktura nisu imali prostora za autonomno društveno i urbanističko manevrisanje. Sto godina razvoja i uspona ovdje nije bilo dovoljno da gradsko naselje kao nova društvena forma uzdrma feudalni poredak. Srednjovjekovni gradovi u Bosni, čijem razvoju je Visoko bilo predvodnik, zaostajali su za onovremenim evropskim i gradovima u susjednim zemljama.³⁷ Nijedan grad u srednjovjekovnoj Bosanskoj državi nije stekao povelju o slobodnom

³⁶ Krstić, Branislav. *Urbanistički program Visokog*. Urbanistički zavod SRBiH, Sarajevo (1965.), 12.

³⁷ Gradska naselja bosanske države su izuzetno mlada u odnosu na evropske gradove. *Nastaju tek sredinom XIV stoljeća, u vrijeme kada evropski gradovi imaju za sobom stoljeća intenzivnog razvoja. Ona se također javljaju znatno kasnije nego ostala srednjovjekovna gradska naselja na području današnje Jugoslavije.* – Kovačević-Kojić, D. (1978.), 345.

kraljevskom gradu³⁸ što također govori u prilog snažnoj upućenosti privredno aktivnog podgrađa na grad-utvrdu.

Likovno gledajući strukturalno koncentrirana kamena tvrđava sa više vertikalnih arhitektonskih elemenata čini akcent podgrađu sa pretežno drvenim kućama³⁹ međusobno slobodno pozicioniranim, dok naselje razbacano po obroncima u podnožju Visočice čini vizuelni korijen utvrde. U ovom prostornom odnosu se zrcali i funkcionalna veza.

Zato osmanska administracija pravilno identificira Visoko kao selo neposredno nakon eliminacije utvrde kao važnog faktora njegovog urbaniteta. Po odumiranju funkcija i simbolike grada-utvrde, oslabljena je privlačna snaga što je Podvisoki držala u jakoj sprezi sa vrhom Visočice. Visoko je sada svoje urbane kapacitete moglo razvijati u relaciji sa pogodnostima koje pruža ravničarski teren i obale rijeka.

2. 2. Kasaba Visoko – nastanak i razvoj do kraja XIX. stoljeća

Ulaskom bosanskih krajeva u sastav Osmanskog carstva, mnoga dotadašnja utvrđenja u novim prilikama i potrebama izgubila su stratešku važnost, pa su odmah u početku ili kasnije napuštena.⁴⁰ Visoki je najznačajnija utvrda bosanskog srednjeg vijeka bez ikakve uloge u novim okolnostima. Po zauzimanju, odmah je uništena i lišena svih funkcija. Međutim, to nije bila matrica osmanskog odnošenja prema sveukupnom srednjovjekovnom nasljeđu Visokog. Osmanlije su prepoznale vrlo delikatne geo-strateške, prirodne, kulturne i društveno-političke relacije kao preduvjete nastanka i pozicioniranja srednjovjekovnih naselja. Sve su to težile afirmirati u svoju korist, dodavši im nova obilježja, sadržaje i oblike. U tom smislu i Visoko je primjer grada koje svoju egzistenciju i razvoj u osmansko doba zahvaljuje povoljnim okolnostima što su u srednjem vijeku uslovile njegov razvoj. Da se Osmanlije nisu dale u zatiranje društvenih, kulturnih i ekonomskih tekovina srednjovjekovnog Visokog, govori i samo ime; ono svjedoči o svojevrsnom kontinuitetu između srednjovjekovnog i osmanskodobnog naselja.

³⁸ O tome vidi: Dedić, Enes. "“Privjesak“ evropskog urbaniteta: Gradovi srednjovjekovne Bosne kao integralni dio urbaniteta Istočno-centralne Evrope", *Bosna Franciscana*, (2014.), 192.

³⁹ O tome: Kovačević-Kojić, D. (1978.), 202.

⁴⁰ Bejtić, Alija. "Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Orijentalni institut, (1953.), 293.

2. 2. 1. Tragovi srednjovjekovnog kontinuiteta

Ostaci srednjovjekovnog podgrađa poslužili su kao embrio u daljem fizičkom razvitku osmanskodobnog Visokog. Ono je vremenom dobijalo nove fizičke, kulturne, društvene, političke i vjerske dimenzije. S vjerom, načinom života i drugim tekovinama orijentalne kulture postepeno dolazi i istočnjačka umjetnost građenja – *nužno formiranje prostora za život čovjeka i zajednice po kanonima osmanlijske građevne škole kao sinteze perzijske, arapske i bizantijske umjetnost.*⁴¹ Ni srednjovjekovni građevinski standardi zbog svoje rudimentarne prirode kojoj je pogodovao način života u osmanskoj kasabi osrednjeg značaja nisu iščezli do kraja ove epohe, tako da srednjovjekovna "urbana" kultura nije u potpunosti nadomještena orijentalno-islamskom.

Visoko, prostorno svedeno na područje srednjovjekovnog Podvisokog, nema snažno razvijen funkcionalni i likovni dijalog sa okolicom, u tom smislu što su svi elementi koji definiraju prostor grada sada sadržani u samom gradskom naselju. Izgubio se odnos sa utvrdom što je bila ključna relacija unutar visočkog urbanog prostora u srednjem vijeku. U funkcionalnom smislu naselje u podgrađu egzistiralo je u simbiozi sa utvrdom, a likovno i arhitektonski utvrda je udarala težište cijelom visočkom polju – naselje je prostorno bila njena stambena ekstenzija na otvorenom. Srednjovjekovni Podvisoki je bio samo jedan od punktova u tzv. "aglomeraciji" punktova u visočkom polju sa različitim funkcijama (Mile, Moštre, Biskupići, Visoki), dok osmanskodobno naselje počinje da funkcioniše na distinkciji visočke kasabe kao urbanog prostora u odnosu na ruralnu okolinu koja mu gravitira.

Osmanskodobna urbana integracija, zbog veće demografske i strukturalne koncentracije, kvalitativno je odmakla od srednjovjekovne. Važan faktor tog procesa bio je izgradnja vodovoda. Transpozicija srednjovjekovnog Podvisokog proističe, između ostalog, iz optimalne pozicije naseobinskih kvartova spram prirodnih izvora ispod Visočice i brežuljaka iz njezinog terenskog sklopa – što je dodatni faktor produbljenja odnosa između utvrde i podgrađa. Zbog relativno rijetkog rasporeda među elementima gradnje, dominantnog prirodnog faktora i neposredne pristupačnosti vode, nisu bili potrebni opsežni radovi na vještačkom dovođenju iste u udaljenije krajeve naselja.

⁴¹ Bejtić, A. (1953.), 233.

Kada se Visoko "distancira" od utvrde i Visočice, voda će sistemskim rješenjem vještačkim putem (vodovodom) dospjeti do predjela grada u ravnici u režiji jedne hidrotehnički razvijene civilizacije sa snažno prisutnim kultom vode. Zbog njezinog kulturnog statusa dva važna područja grada dobila su naziv po objektima što isporučuju tekuću vodu. Centralni dio čaršije, Pazar, postao je poznatiji kao Sebilj, a najznačajnija visočka mahala pod nazivom Alaudin Kebir postala je Šadrvarska mahala ili jednostavno "Šadrvan". Tzv. "padinske mahale" (Klisa, Perutac, Novo Brdo, Ljetovik, Kadinica i Kraljevac) što su još u srednjem vijeku srasle sa terenom izbrazdanim potocima, imale su predispozicije za podizanje kuća kraj same tekuće vode. Zadržana je u isto vrijeme i važna uloga svih prirodnih tokova vode unutar grada. U blizini izvora Kraljevačkog potoka, najvažnijeg što je tekao kroz Visoko, bio je smješten rezervoar sa kojeg se snabdijevao veći dio ravničarskog dijela osmanskodobnog Visokog.

2. 2. 2. Trase saobraćajnica i pravci širenja naselja

Zašto se u srednjem vijeku trgovište, na čijem prostoru je izrasla čaršija, nije razvilo na saobraćajnici koja je od područja Sarajeva (Vrhbosne) dolinom Bosne najmanjim terenskim otporom prolazila kroz Visoko krivo je više faktora. Manje je važno to što Vrhbosna u srednjevjekovnim prilikama nije imala značaj kao Sarajevo u osmanskim i to što u Visokom nije bilo mosta ondje gdje je izrastao u osmanskom periodu. Ključna je privlačna snaga grada-utvrde Visoki (sa svim njegovim institucionalnim, funkcionalnim i simboličkim aspektima) pa je ravničarski teren svoju najadekvatniju predispoziciju za određenje mjesta prvobitno periodičnog sajma, a zatim i formiranje trgovišta, našao tamo gdje se brdo sa utvrdom pretapa u ravno polje i odakle se najefikasnije pristupa utvrđenju na vrhu. Iz toga razloga tokom cijelog osmanskog perioda kičmu urbane strukture Visokog sačinjavala je saobraćajnica naslijeđena iz srednjeg vijeka. Ona prolazi linijom gdje se nizinski teren spaja sa obroncima brda Visočice – radi se o longitudinali koja protiče na relaciji Pazar – Kraljevac.

Logično je onda da se nakon eliminacije grada-utvrde kao urbanog elementa privredno aktivno naselje spustilo u ravnici od koje u srednjem vijeku kao da je uzimalo. Srednjevjekovni punktovi sa državotvornom težinom raštrkani na različitim predjelima Visočkog polja, sa težištem u utvrdi kao simboličkom dominantom, prvo su odumrli institucionalno, a zatim i fizički iščezli. Razvoj osmanskodobnog Visokog ograničio se zato na manji prostor sa gušćom koncentracijom elemenata oko privrednog žarišta i simbolički

upućenih na više pristupačnijih sakralnih uporišta sa domašajem u okviru jednog stambenog kvarta.

Lijeva obala rijeke Fojnice koja vodi prema ušću u Bosnu, u stručnoj literaturi označena je kao mjesto gdje je bila usmjerena daljnja izgradnja Visokog od Sebilja.⁴² Tim potezom jeste tekla važna putna trasa, pa se i njenom dužinom vrlo rano moglo koncentrirati urbanih sadržaja poslovnog karaktera (komercijalno-zanatska zona). Ako je najuže gradsko jezgro (Sebilj) kao funkcionalni i lokacijski baštinik srednjovjekovnog trgovišta bilo izvorno proširenje druma što je opasavao brdo Visočicu i vodio do drugog najvažnijeg punkta u sklopu srednjovjekovnog Podvisokog, Kraljevca (važnog čvorišta i u kontekstu osmanskodobnog Visokog), onda je logično da je i u novonastalim okolnostima područje oko te ključne longitudinalne bilo predmetom zaposjedanja od strane trgovaca i zanatlija. Liniju te longitudinalne i protežiranje ovog druma potencira i raspored prvih dviju visočkih džamija u sklopu čaršije.

Kraljevac, kome su od srednjeg vijeka ostale samo ruševine i ime, tokom osmanskog perioda će se formirati kao važno stjecišta unutarnaseobinskih putanja, ali i kao mjesto razmjene i proizvodnje materijalnih dobara unutar visočke kasabe. Sve će obilježiti prisustvo džamije čijem minaretu je dejstvo markera prostora pojačano i pozicijom na istaknutom brežuljku što prirodno dominira mikrorejonom, ali i izvjesnom dozom izoliranosti ove džamije u odnosu na ostale građevne elemente. Zbog upućenosti velikog dijela stambene zone terenskog dijela Visokog na nju, ova džamija se može smatrati mahalskom. Nalijeganje njezinog harema na najvažniji tranzitni srednjovjekovni drum u odnosu na koji je dominantna položajem na blagom terenskom istaku, isključio je tijesnu prostornu integriranost u mahalski sklop, kao što su druge mahalske džamije u ovom gradu integrisane. Na tragu odstupanja od striktnog mahalskog tipa džamije su i poslovni sadržaji u podnožju njezinog areala. Štaviše njezin harem nijednim dijelom ne dotiče druge arhitektonske forme; opasan je putevima od unutarnaseobinskog značaja koji se tu stjeću u formu ophoda oko sakralnog lokusa. Dvor ili bilo koje drugo arhitektonsko zdanje što u srednjem vijeku utjelovljuje državotvornu institucionalnu funkciju ili neki drugi viši simbolički smisao traži distancu od okolnog prostora; ovdje je srednjovjekovnom graditeljskom naumu teren išao pod ruku. Možda se upravo zbog toga ovu džamiju danas bolje raspoznaje kao "Kraljevačku" nego po zvaničnom

⁴² Vidi: Kreševljaković, Hamdija. *Izabrana djela II*. Veselin Masleša, Sarajevo, (1991.), 693.

imenu, uslijed više razina asocijacija na srednji vijek u duhu područja grada kojem je obilježje.

Kao korektura Kreševljakovićevog mišljenja o prvobitnom širenju visočke kasabe duž rijeke Fojnice, ovdje se za primarni prostorni obim osmanskodobnog Visokog može uzeti potez od Pazara do Kraljevca, i treba ga shvatiti ne kao širenje srednjovjekovne jezgre, već kao prekvalifikacija, veća koncentracija i dopuna urbanih sadržaja. Zato se širenje gradske strukture osmanskodobnog Visokog nakon prvobitnog stadija transformacije može identificirati u svim pravcima koji vode od, i koji gravitiraju longitudinalnoj osovini Sebilj – Kraljevac, i to u obimu i formi koje su dozvoljavale i diktirale prirodne barijere i karakter terena. Sebilj je zajedno sa lokacijskom istrajnošću i funkcijom, od srednjeg vijeka naslijedio i susjedna područja što su zadržala kontinuitet naseljenosti i svoje nazive. Kwartovi Varoš i Perutac zadržali su svoju poziciju jugoistočnog, odnosno jugozapadnog stambenog susjeda čaršiji. Tokom osmanaskog perioda u njima je najvjerojatnije došlo do povećane gustine naseljenosti i broja stambenih objekata jer su dobile posebna obilježja i mikro-lokacijska središta. Dok je Varoš postala pravoslavna mahala, sa crkvom koja je bila prethodnik crkvi sv. Prokopija, Perutac je, po predanju, prva od svih visočkih mahala dobila svoju džamiju.

2. 2. 3. Dokumentarna perspektiva – terminološka klasifikacija i status u okolnostima osmanske vladavine

Dolaskom Osmanlija gradovi na području Bosne i Hercegovine bivaju detaljnije historijski evidentni zbog formirane i razvijene terminologije definiranja različitih tipova gradskih naselja što pruža uvid u distinkcije među njima. Dok u srednjovjekovnoj dokumentarnoj građi pitanja gradskih naselja leže nagoviješteno posredstvom problema sa trgovinom i diplomatijom u prvom planu, osmanska administracija vodi vrlo opsežnu dokumentarnu evidenciju koja u glavni fokus stavlja pitanja grada. Tako se na osnovu osmanskih dokumenata još od 1477. godine može konkretnije pratiti fizički razvoj i opadanje Visokog sa uvidom u njegov urbani inventar kao što je broj džamija, mesdžida, tekija i mahala, ali i drugih javnih i infrastrukturnih objekata.

Ako je naselje Podvisoki u prvoj polovici XV. stoljeća u svom razvoju dostiglo nivo urbanog centra, onda u prvim decenijama po dolasku Osmanlija, po njihovim standardima to nije bilo. U prvom dokumentu koji ga spominje u novonastalom državnom i civilizacijskom kontekstu ovo mjesto navodi se u statusu sela. Prve vijesti u ovome smislu proističu iz jedne od

najstarijih vakufnama u Bosni koju je 1477. godine zavještao sandžak-beg bosanski Ajas-beg.⁴³ To navodi na zaključak da je opadanje privrednog značaja Podvisokog u izvorima evidentirano od četvrte decenije XV. stoljeća produženo i na prve decenije osmanskog vladanja ovim prostorima. Tada je najvjerojatnije napušten grad-tvrđava Visoki, a podgrađe Podvisoki od tada nosi naziv Visoki ili Visoko. Ne zna se da li je to ime utvrđeno po gradu-tvrđavi ili skraćenica od Podvisoki.

Iako dostupni izvori iz XVI. stoljeća nedvosmisleno govore da Visoko u tom periodu doživljava privredni, demografski i urbani preporod što ga je svrstao u red naprednijih gradova u Bosni ovog perioda,⁴⁴ ovaj grad je definitivno izgubio ulogu centra s utjecajem na šire okruženje srednjovjekovne Bosne. Smaknuto iz centra političkih zbivanja i fokusa kulturnih utjecaja, lišeno prisustva visokih vjerskih dostojanstvenika i pomjereno iz privrednog središta, Visoko će se tokom cijele osmanske epohe razvijati u sjeni Sarajeva, na trgovačkoj osnovi sa proizvodnim suplementom u vidu prerade kože za šire tržište i više drugih zanata za lokalnu tržišnu domenu. Društvene i umjetničke norme prisutne u postsrednjovjekovnim epohama ovog grada neće više nikada imati centralni značaj za Bosnu. Dok svaka spoznaja o fizionomiji srednjovjekovnog Visokog (iako još uvijek dobrim dijelom obavijena velom tame), zbog njegovog metropolitanskog statusa, može biti vodilja pri osvjetljavanju te vrste problema u drugim konkretnim srednjovjekovnim potencijalno urbanim sredinama u Bosni, predstava o osmanskodobnoj fizionomiji ovog grada je jasnija zbog posredno očuvanih i dokumentarno evidentiranih izvornih urbanističkih čimbenika, ali i zbog činjenice da i danas postoje integralno sačuvane ambijentalne cjeline osmanskih gradova u Bosni i Hercegovini. Tu je i dokumentarna perspektiva koja tretira urbanu problematiku.

Od historijata osmanskodobnog Visokog, važno je istaći da teritorijalnu ekspanziju Osmanskog carstva i jačanje uloge bosanske provincije u ovome državnom organizmu do njegovog zenita početkom XVII. stoljeća, prati uspon brojnih gradova od kojih su najznačajniji – Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Foča i Travnik – dobili status šehera. I mnoge druge kasabe sa strukturalnom ulogom u ovome procesu izbile su ispred Visokog. Ono se tako

⁴³ Od ove vakufname starija je samo ona Isa-bega Ishakovića iz 1462., koja je ujedno i najstariji pisani turski spomenik u Bosni. Vidi: Šabanović, Hazim. "Dvije najstarije vakufname u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalni filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda*, Orijentalni institut, (1952.), 7-29.

⁴⁴ Husić, Aladin. "Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija", *Behar*, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, (2014.), 6.

po pitanju kulturnih, društvenih i ekonomskih prilika u periodu osmanske vladavine nakon XVII. stoljeća profiliralo kao srednje razvijena kasaba.

Općenito uzevši, osmansko gradsko naselje je, za razliku od srednjovjekovnog bosanskog, funkcionisalo u sklopu mnogo šireg i kompleksnijeg političkog i društvenog organizma čiji je glomazni administrativni i vojni aparat u velikoj mjeri ovisio o široko rasprostranjenoj mreži urbanih naselja. Njihov veliki broj na području Bosne i Hercegovine iz tog razloga nastao je upravo zahvaljujući direktnoj intervenciji Osmanske države. Istraživanja su pokazala da je dobar dio naselja u Osmanskom carstvu i Bosni toga doba izgrađen po naređenju centralne vlasti kao rezultat državnih potreba. Prvi graditeljski čin bio je podizanje džamije po državnom naređenju u okviru institucije vakufa.⁴⁵

Zametke visoke kasabe povijesno, institucionalno i fizički treba tražiti u prvim vakufima⁴⁶ koji su udarili temelje orijentalno-islamskoj dimenziji njene urbanizacije. Ajas-begov vakuf sačinjavali su kupatilo, dućani i vrt.⁴⁷ Danas nema fizičkog traga ovim objektima, ali se s pravom pretpostavlja da su hamam i dućani bili smješteni na prostoru gdje se u srednjem vijeku nalazilo trgovište.⁴⁸ Po pravilu, Osmanlije su u mjestima kojima su dali ulogu u svojim strateškim i kulturološkim ciljevima na osvojenom području kao prvi javni objekat gradili džamiju, pa je vrlo izvjesno da su navedeni hamam i dućani predstavljali doprinos u obogaćenju već formiranih urbanih sadržaja. Džamije su podizane i u sasvim novim gradovima, kao i u gradovima poput Visokog⁴⁹ kada se muslimansko naselje sa orijentalnom kultnom arhitekturom naslanja na srednjovjekovnu varoš. U teokratskom društvu kakvo je bilo Osmansko carstvo, naselje nije moglo dobiti status kasabe dok nije imalo bar jednu džamiju.⁵⁰

⁴⁵ O ulozi države u podizanju prvih džamija u novoosnivanim gradovima vidi: Kasumović, Ismet. *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Islamski kulturni centar, Mostar, (1999.), 39-40.

⁴⁶ U orijentalnoj kulturnoj dominaciji institucija vakufa je u razvoju gradova ovog perioda (...)bila u toj mjeri značajna da se razvitak gradova ne može odvojeno ni razmatrati od istorije i uloge vakufa. – Handžić, Adem. "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut, (1976.), 133.

⁴⁷ Šabanović, H. (1952.), 35.

⁴⁸ Vidi: Kreševljaković, H. (1991.), 692.

⁴⁹ U mnogim mjestima su kao prve bogomolje bile podizane carske džamije. Vidi: Kasumović, I. (1999.), 39.

⁵⁰ Čelić, Džemal. "Gradovi i naselja", U: *Umjetnost Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, (1987.), 72.

Dok je džamiju moglo imati selo, javno kupatilo (hamam) nije bilo uobičajeno za selo, niti u osmanskoj, niti u bilo kojoj drugoj civilizaciji za koju su karakteristični ovakvi objekti. Izgradnja hamama upućuje na snažnu civilizatorsku tendenciju koju je Osmanska država nametnula Visokom neposredno po konsolidaciji svoje vlasti. Vrijeme između zavještanja ovoga zdanja u vakufnami – gdje je Visoko označeno kao selo – i njegove realizacije može se smarati periodom prerastanja ovoga mjesta iz sela u kasabu (grad), jer je predstavljao dio *komunalne opreme bez kojeg se nije moglo zamisliti bolje organizovano naselje*.⁵¹ Jasno je da hamam nije mogao biti realiziran bez tehnički adekvatne vodovodne infrastrukture što predstavlja kvalitativni urbanistički iskorak. Visoko se time svrstalo u red gradova koji su *poslije Sarajeva prvi* u Bosni dobili objekat te namjene. Bio je to treći po redu hamam u Bosni uopće.⁵²

Za formiranje kasabe u Visokom važno je bilo i podizanje zavije od strane bosanskog sandžak-bega Ajas-bega 1477. godine kao prve muslimanske kulturne ustanove. U tom smislu Visoko spada u red kasaba u Bosni čiji nastanak može zahvaliti i aktivnosti derviša. Zavija podignuta ovdje bila je onaj segment oko kojeg je došlo do postepenog širenja islama,⁵³ i konzekventno formiranja kasabe Visoko sa naglašenom duhovno-teozofskom dimenzijom urbaniteta koja nije ustanovljena u srednjovjekovnom Podvisokom. Dakle, konac XV. stoljeća Visoko je dočekalo u formi, a vjerovatno i sa statusom kasabe, iako dokumentarna perspektiva dostupna ovoj radnji o tome ne govori. Dokumenti, međutim, nedvojbeno govore da do sredine XVI. stoljeća Visoko obogaćuje svoju urbanu osnovu.⁵⁴

U vakufnami *nekog Hadži Mustafe* iz 1526. godine Visoko se prvi put označava terminom kasaba.⁵⁵ "Kasaba" je pravni termin i oznaka za naselje urbanog statusa u Osmanskom carstvu.⁵⁶ Uočljivo je, dakle, da je Visoko u vremenskom potezu od 1477. do 1526. godine toliko uznapredovalo da je postalo naselje višeg ranga u odnosu na selo. Kada se kaže da su *Današnje Visoko osnovali Turci*,⁵⁷ iz predodžbe o njegovu postanju nipošto se ne smiju izgubiti iz vida značenja srednjovjekovnog Visokog. Od tada do dvadesetog stoljeća, razvojni

⁵¹ Čelić, Dž. (1987.), 80.

⁵² Husić, A. (2014.), 6.

⁵³ Kasumović, I. (1999.), 39-42.

⁵⁴ Nakon Ajas-begovog, Visoko je 1526. godine sa Hadži-Mustafinim vakufom dobilo još 21 dućan. – Kreševljaković, H. (1991.), 693. Kroz spomenute vakufe Visoko je dobila najmanje pedeset dućana. – Husić, A. (2014.), 6.

⁵⁵ Vidi: Kreševljaković, H. (1991.), 693.

⁵⁶ Handžić, A. (1976.), 133-134.

⁵⁷ Kreševljaković, H. (1991.), 691.

put ovoga grada bilježi uspone i padove, vremena prirodnih i ljudskih katastrofa, doba manjeg i većeg prosperiteta, periode stagnacije i transformacije, ali nikad gubitak urbanog kontinuiteta. Međutim, osnovna forma, funkcije, karakter i veličina dati ovom naselju tokom XVI. stoljeća nisu drastičnije mijenjani tokom čitave osmanske epohe. U pitanju je samo tihi rast fizičkog obujma grada na bazi organskog policentričnog razvoja čiji tok, sudeći po povijesnim svjedočanstvima, nije ipak konstantno išao linearnom putanjom. Druga polovica XVII. stoljeća protekla je u znaku brutalne devastacije u prodoru princa Eugena Savojskog kroz Bosnu.⁵⁸ Od tog događaja, pa do kraja osmanske vlasti, Visoko je još snažnije izolirano od utjecaja evropske civilizacije koja je u XVIII. i XIX. stoljeću prošla kroz burne društvene, ekonomske i kulturne promjene. S druge strane, Osmanska država i civilizacija prolazi kroz krizu i regresiju, a njezini gradovi stagniraju.

2. 3. Urbanističko zavještanje dvadesetom stoljeću

Zbog snažno prisutnog kontinuiteta srednjovjekovnih tradicija, Visoko na kraju osmanske epohe nije imalo nijednu građevinu s karakteristikama klasičnog osmanskog stila. I pored sadržajnog bogatstva elemenata, u Visokom nisu bili maksimalno razvijeni urbani kapaciteti kasabe u okolnostima Bosne i Hercegovine.

Naime, tokom četiristoljetne osmanske epohe u Visokom nema traga i spomena o karavansaraju. Mnoge kasabe imale su i fortifikacijske objekte sa vojnom funkcijom, što također nije bio slučaj u Visokom. Visoko je bilo središte administrativno-teritorijalne jedinice "Visočke nahije" sa upravnim ingerencijama koje nadilaze prostor Visočke kasabe i njegove okoline, ali o rezidenciji nosioca ove funkcije u literaturi nema spomena, niti u prostoru traga.⁵⁹ Pošto visočka čaršija nije spadala u red velikih centara trgovačke razmjene nije bilo pretpostavki da se podignu bezistani – *posebne robne kuće*.⁶⁰

⁵⁸ Poremećaj, devastaciju i depopulaciju (naročito katoličkog stanovništva) koje je sa sobom u Bosnu donio prodor Eugena Savojskog nisu zaobišle ni Visoko. O tome više: Kreševljaković, H. (1991.), 702.

⁵⁹ U *Visočkoj nahiji* Milenka S. Filipovića, obimnoj i detaljnoj studiji o životu, prostoru, ljudima i naseljima ovog kraja, nema spomena objektu ove vrste. Vidi: Filipović, Milenko S. *Visočka nahija*. Srpska kraljevska akademija, Beograd, (1928.). Ni rad koji posebno i detaljno tretira arhitektonsko naslijeđe Visokog iz osmanskog perioda ne raspolože informacijama o upravnim objektima. Vidi: Arnautović, Dženana *Urbanizam i arhitektura*

Ono što konac XIX. stoljeća nasljeđuje je u biti forma i obim Visokog profiliran do kraja XVII. stoljeća. Dvovjekovni stagnantni opstanak kao prethodnica okončanja osmanske epohe uvukao je u ovaj grad prizvuk bijede, zaostalosti i ekonomskog propadanja. To je realna, ali ne i jedina dimenzija percepcije visočke kasabe sa kraja XIX. stoljeća.

Spretna artikulacija produkata prirode i njihovo harmonično uklapanje u funkcije i oblik grada mogu polučiti visoke urbanističke kvalitete ako je njihova organizacija produkt životnih potreba što nisu isključivo materijalistički kanalizirane i ne teže fizičkoj manifestaciji visokih ekonomskih, kulturnih i intelektualnih ambicija. Skromni infrastrukturni i graditeljski standardi, obimom i formom na provincijalnoj razini sa lokalistički ograničenim privrednim kapacitetima, na planu prostorne organizacije i slike grada ovdje su polučili jednu pitoresknu srednjovjekovno-osmansku ambijentalnu sintezu.⁶¹

Dvadeseto stoljeće je započelo sa dinamičnijim provođenjem progresističkih tendencija. Njihovo odvijanje će vremenom skoro anulirati autohtone urbanističke kvalitete u historijskoj zoni Visokog zbog zadatog kursa udaljavanja od njegove prirodne osnove. Radi boljeg razumijevanja urbanističkih promjena na prelazu XIX. u XX. stoljeće potrebno je razmotriti i aspekt integracije prirodnih elemenata u urbani sklop Visokog jer će neki reprezentativni primjeri austrougarske gradnje demonstrirati njegovo ignoriranje.

2. 3. 1. Elementi "vrtnog grada"

Izuzmemo li nove tehnološke i društveno-političke standarde namijenjene modernim utopističkim projekcijama "vrtnog grada",⁶² Visoko koncem osmanske epohe u svojoj izvornoj strukturi ima dodirnih tačaka sa urbanističkim konceptima što se u modernoj utopistički orijentiranoj urbanoj teoriji podvode pod: *vrtni grad sa optimalnim brojem stanovnika, jasno definisan oblik grada, harmonični odnos sa okruženjem, ekološku*

Visokog u doba Osmanlija. Završni diplomski rad, Filozofski fakultet, Katedra za historiju umjetnosti, Sarajevo (2018.).

⁶⁰ Čelić, Dž. (1987.), 72.

⁶¹ Orijentalno-srednjovjekovni ambijent u 1878. godini nije odlika samo Visokom. Austro-ugarska okupacija u svakom bosanskohercegovačkom gradu zatekla je *anahronične feudalne odnose a zajedno sa njima i ostatke srednjovjekovne kulture*. Hrasnica, Muhamed. *Arhitekt Josip Pospišil: život i djelo*. Biblioteka: Acta architectonica et urbanistica, Sarajevo, (2003.), 37.

⁶² O idejama što stoje iza pojma "vrtnog grada" Howard-a Ebenezer-a vidi: Mumford, Lewis. *Grad u historiji*. Naprijed, Zagreb, (1968.). 575-584.

ravnotežu.⁶³ U realizaciji "vrtni grad" bi, pored svih bitnih funkcija urbane zajednice, bio grad sa dovoljno javnih parkova i privatnih vrtova za očuvanje zdravlja i održavanje svježine cijele okoline,⁶⁴ što ga u fizičkom smislu čini bliskim osmanskodobnom Visokom.

Zbog bašti sa jako naglašenim zelenilom, što je bila važna karakteristika stambenih zona gradova u Osmanskom carstvu, nije bilo potrebe za javnim parkovima današnjeg tipa.⁶⁵ Naročito prijatne impresije u tom smislu ostavilo je Visoko na jednog francuskog putopisca iz prve polovice devetnaestog stoljeća. M. Šamić u svojoj studiji donosi živopisni opis ove varošice koji je ostavio Šarl Patrizije početkom XIX. stoljeća. Opis je idiličan, što je iznimka u percepciji putnika sa Zapada kroz Bosnu toga doba:

Voćke se uzdižu svuda unaokolo skromnog obitovališta porodica; tekuće vode natapaju ulice i doprinose još više njegovoj svježini; svaki kutak hladovine krije mnoštvo ptica, od kojih dopiru akcenti zadovoljstva: nikada njihov pjev ne prekida smrtonosno olovo." A što se tiče stanovnika, oni su skromni: "Bah i njegovi veseli zanosi nemaju pristupa na njihovim ćutljivim skupovima"; ako jedan drugome dođu u posjet, čine to zato "da bi se naslađivali kafom iz Jemena; da bi njenu aromu pomiješali sa mirisima duhana i aloje".⁶⁶

Dojmu vrtnog karaktera Visokog u njegovoj poetski označenoj čistoti naravi i savršenom miru u oku blagonaklonog putnika, doprinosila su i brojna groblja nenametljivo raštrkana kako po rubovima grada tako i po središtima mahala uz bogomolje. Takva groblja, zasađena zelenilom i kamenim nišanima najrazličitijih veličina i oblika pretvorila su se u mirne i skladne zelene površine⁶⁷ i predstavljala su arhaičnu proto-formu javnih zelenih površina sa suptilnom primjesom ljudskih običaja i kulturnih intervencija. Ovdje su ona zajedno sa reljefom i svim drugim snažno istaknutim prirodnim elementima učestvovala u stvaranju individualnog lika naselja, ostvarenog kao da je izraslo iz predjela. U urbanim kontekstima evropskih gradova toga doba (vrijeme citiranog opisa), naročito Francuske, zelene površine bile su odjelotvorene u projektiranim ekstravagantnim baroknim dvorskim perivojima, a klasicističkom restauracijom razuma nisu drastičnije promijenili formu i svoju ulogu u sklopu

⁶³ Lazarević, Nada. *Grad između empirije i utopije*. Biblioteka Posebna izdanja, Beograd, (1988.), 65.

⁶⁴ Mumford, L. (1968.), 576.

⁶⁵ O odnosu stambenih kuća spram prirode vidi: Bejtić, A. (1953.), 237-238.

⁶⁶ Šamić, Midhat. *Francuski putnici u Bosni na pragu IX stoljeća*. Veselin Masleša, Sarajevo, (1966.), 251.

⁶⁷ Bejtić, A. (1953.), 284.

gradskih površina. Romantičarsko otkrovenje prirode u prvoj polovici devetnaestog stoljeća više je živjelo u idejama i privatnim realizacijama privilegiranih pojedinaca nego u javnom prostoru, a spram toga relativno ranu poetsku privrženost susrećemo i u navedenom opisu Visokog (Patrizije putovao Bosnom 1812. godine).

O osmanskodobnom Visokom od strane putopisaca nije mnogo zabilježeno, ali ono malo što je proizašlo iz pera zapadnih putnika stoji na liniji istog oduševljenja visokih kvaliteta prirodnih aspekata grada. I H. Kreševljaković u svom radu navodi izvještaj Pavla iz Rovinja iz ranije faze osmanske epohe koji ističe:

..prirodne ljepote visočke okolice, kaže, da je položaj varoši plemenit, te da je mjesto prostrano i očima ugodno, a oko njega se razgalilo široko polje. Kuće su poredane posred vrtova, punih cvjetnih voćaka. Fratri su tada imali osobito lijepu bašću, koja se uzastranu uzdizala u terasama, a u blizini je bilo krasno vrelo, kamo bi dolazila muslimanska i kršćanska djeca i tu se igrala.⁶⁸

Klima, reljef, morfologija terena, hidrološki uslovi, ostvarenja hortikulture i prirode snažno su djelovali kako na unutrašnju, tako i na vanjsku, panoramsku, vizuru Visokog. Najstarije sačuvane fotografije tretiraju upravo ovaj (panoramski) tip njegove pojavnosti, evidentirajući stanje šest stoljetne urbane geneze. Pored organskog reda i formalne nepravilnosti, one bilježe i visok stupanj naseobinske integracije, i to ne samo urbanističkih faktora, već i na relaciji vještačko-prirodno. Taj moment osnažen je kontrastom između koncentracije elemenata u gradskoj domeni u odnosu na čisto prirodni i poljoprivredno kultivisani pejzaž njene neposredne okoline. Ovaj aspekt odnosa grada spram neposredne okoline eksplicitno je prisutan u viziji "vrtnog grada" Howarda Ebenezera koji je sjedinjenje sela i grada zamislio okruživanjem grada stalnim poljoprivrednim zelenim pojasom – dvodimenzionalnim "prostornim zidom" radi približavanja *seoske okoline i istovremenom odvajanju grada od ostalih susjednih urbanih naselja.*⁶⁹

Među prvima koji je iz perspektive profesionalnog arhitekta i urbaniste primijetio urbanističke kvalitete proistekle iz prisnog odnosa *starih* bosanskohercegovačkih gradova i prirode, bio je Josip Pospišil (došao u Bosnu 1909. godine). Njegov zaključak je da:

⁶⁸ Kreševljaković, H. (1991.), 700.

⁶⁹ Mumford, L. (1968.), 576.

..bosanski gradovi, uprkos svojoj labavoj strukturi i nedostatnom zanatskom izvođenju pojedinih zgrada, označavaju najfinije doživljeno upotpunjavanje same prirode i kao takvi zaslužuju da, iz ovog gledišta, budu shvaćeni kao uzorci i za modernu umjetnost izgradnje gradova, a posebno za gradove s vrtovima.⁷⁰

Isprepletenost prirodnih i kulturnih sastavnica urbanog krajolika inherentna bosansko-orijentalnoj urbanoj kulturi u teoretskim postavkama Dušana Grabrijana i tridesetih godina XX. stoljeća su prepoznati kao arhaična analogija modernoj arhitekturi i urbanizmu. U svom tekstu "*Le Corbusier i Sarajevo*" Grabrijan ističe da ni vrtni aspekt stambenog kvarta i kuće poput onih u osmanskodobnom Sarajevu⁷¹ nisu nepoznati tada najprogresivnijem arhitekti i urbanisti Le Corbusieru, navodeći njegovu frazu da: "*Turčin nigdje ne gradi gdje nema drveća*" i da *na tom principu osniva moderni velegrad*.⁷² Mnogi stambeni (mahalski) detalji u Visokom srodni su onim u Sarajevu uz distinkcije koje će naknadno biti detaljnije pojašnjene. Visočka kasaba je, također, na znatno nižoj urbanoj razini od Sarajevskog šehera zbog lišenosti vrhunskih graditeljskih ostvarenja klasičnog osmanskog stila. Ali urbana geneza Visokog govori da je privrženost osmanskih arhitektonsko-urbanističkih tendencija spram prirode u Bosni nakalemljena na autohtonu srednjevjekovnu tradiciju takvog pristupa. U srednjem vijeku u podgrađu je evidentirana tolika dominantost prirode da se bez utvrde kao urbanističkog suplementa podgrađe može percipirati kao selo. Osmanski doprinos je dublji smisao za artikulaciju prirode u urbanom prostoru, kako u njegovom javnom, tako i u privatnom i sakralnom segmentu. Svi oni u kasabi su organizirani na višoj integrativnoj razini uz sveprisutni nadopunjujući kontrast na relaciji prirodno-kulturno.

Usljed toga, prirodnim datostima što na području nastanka Visokog pružaju izvrsne mogućnosti za život i na predočenoj situaciji manifestiraju bogatstvo oblika, komplementaran odnos sa kulturnim krajolikom dodatno ističe kvalitete. Po istom principu ljudski zahvati su se – inače u svojoj supstanciji velikim dijelom sadržani od elemenata tla i okolice (od i u kojim su stasali) – uz reducirane društvene i tehnički koordinisane napore profilirali kao produkt respektabilne urbane kulture.

⁷⁰ Hrasnica, M. (2003.), 195.

⁷¹ U Sarajevu su islamsko-orijentalni arhitektonsko-urbanistički principi u okvirima Bosne Hercegovine dosegli najveće domete.

⁷² Čelić, Džemal. *Grabrijan i Sarajevo*. Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, (1970.), 33.

Načela ekološke ravnoteže i funkcionalne harmonije na relaciji unutrašnje-vanjsko, u Visokom su sprovedena u dugotrajnom vremenskom procesu i s obzirom na slojevite kulturološke obrasce dosegnuvši organske standarde nedokučive planskim intervencijama. Važno je, međutim, napomenuti da su ta načela sprovedena u procesu poticanom i usklađivanom prema interesu i državnoj ideologiji Osmanskog carstva. Primjena klasnog društvenog ustrojstva, predindustrijska proizvodnja, teokratski determinisane strukture vjerovanja, izvjesna doza lokalističke zatvorenosti i provincijalni način života, stoje u opreci spram "vrtnog grada" kao moderne utopije. Osmanska država ima važnu ulogu u nastanku naselja, ali ona je samo inicijator njegovog urbanog dimenzioniranja. S druge strane planiranje teži definitivnom rješenju. I na planu slike projicirani "vrtni grad" izvjesnoj dozi pitoresknog nereda prisutnoj u vizuelnim utiscima predmodernog Visokog predpostavlja red, jasnoću i viši stupanj funkcionalističke organizacije.

Povučene paralele između historijske i utopijske gradske forme podvlače kompleksan splet nenametljivih autentičnih prostornih, ambijentalnih i likovnih kvaliteta urbane fizionimije Visokog stasalih u slojevitoj višestoljetnoj genezi.

3. PRIJELAZ XIX. U XX. STOLJEĆE – SUDAR, DODIR I PREPLITANJE DVIJE RAZLIČITE URBANE KULTURE

3. 1. Visoko u okrilju nove civilizacije

Sa uspostavljanjem austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, Visoko se postupno uključuje u moderne arhitektonsko-urbanističke tokove. U njih je ušlo kao četiri stoljeća stara kasaba sa dostojnim nivoom urbaniteta u kontekstu orijentalno-balkanskog civilizacijskog kruga. Srednjovjekovna protourbana tradicija Visokog suptilno je zadržana i u prostornim reminiscencijama njegovih ključnih tačaka početkom dvadesetog stoljeća. Nova civilizacija uvodi urbanu misao potpuno stranu prethodnim fazama razvoja Visokog. Zbog duge urbane tradicije novi pristup nije u potpunosti nadomjestio zatečena rješenja.

Visoko u ovom periodu nije doživjelo privrednu, urbanističku i demografsku eksploziju koja bi u većoj mjeri transformisala njegov tradicionalni ambijent. Iako su donijele nove vizuelne kvalitete i dispozicione, gabaritne i funkcionalne standarde u arhitektonskom i urbanističkom izrazu, nove tendencije u pristupu i planiranju grada u austrougarskom periodu nisu otišle tako daleko od svoje inicijalne tačke kao u Sarajevu. Visoko se čak, u periodu od 1879. do 1910. godine, svrstalo u red rijetkih naselja koja su doživjele opadanje populacije.⁷³ Zaobišli su ga intenzivniji tehničko-privredni poduhvati i eksploatacija prirodnih resursa, tako da promjene u pogledu prirode, nastanjenosti i kulture njegove okolice nisu bile dramatične.

Šire gradsko područje Visokog nije bilo zahvaćeno značajnijim razvojem industrije i drugih gradskih djelatnosti koje bi funkciju rada digli na viši produktivni nivo. Izbjegnuta je intenzivnija migracija radne snage iz sela u grad i popratna pojava tog procesa u vidu koncentracije izgradnje stanova i povećanja gustine naseljenosti. Taj faktor društvenog prestrukturiranja nije bio odlika procesa integracije Visokog u kapitalistički privredni sistem. Špekulacija gradskim zemljištem ostala je tako bez važnog podsticaja, a graditeljski duh nije drastičnije mijenja matricu bosansko-osmanskih urbanih tekovina. Poljoprivreda ne samo da nije postala suvišna, nego je cijelo ovo vrijeme ostala najvažnija u ruralnoj okolini Visokog. I dobar dio gradskog stanovništva nije se usudio odustati od toga zanimanja.

⁷³ Vidi: Hadžibegović, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Institut za istoriju. Sarajevo (1980.), 110.

Kontroverzna stavka urbane transformacije manjih bosanskohercegovačkih gradova ovoga doba jeste ta što je dobijanje modernizacijskih urbanih odlika pratio proces agrarizacije – paralelno su postojali *polufeudalni odnosi u agraru i, s druge strane, kapitalistički odnosi u kojim se vrši akumulacija kapitala i uvodi novi način proizvodnje*.⁷⁴ Visoko je jedan od primjera gdje je taj kontrast umjeren s obzirom na oko 25% ukupnog stanovništva sa agrarnim zanimanjima, dok su brojni nekada značajni zanatsko-trgovački centri sa sličnim karakteristikama u svojoj demografskoj strukturi imali preko 50% agrarnog stanovništva.⁷⁵

3. 1. 1. Saobraćajne, ekonomske i resursne predispozicije Visokog iz austrougarske perspektive

Zbog manjka prirodnih resursa pogodnih za industrijsku eksploataciju, Visoko u planovima austrougarske administracije, privrednih i investicijskih čimbenika nije bilo predmet intenzivnijeg promišljanja u smislu njegovog efikasnog funkcionisanja u sklopu jednog ekspanzivnog kapitalističkog sistema. Kallayeva željeznica, arterija tog sistema, jeste "penetrirala" kroz visočki ambijent, ali joj Visoko nije bilo cilj, već tranzitna tačka na osnovu koje kolonijalna potreba za obilnim i jeftinim sirovinama nije mogla zadovoljiti apetite. Progresističke i putničke posljedice izgradnje željeznice kroz visočko područje rezultirale su njegovim uključenjem u proces usmjerenja i koncentracije sistema naselja uz tranzitne koridore.⁷⁶ Izgradnja željezničkih pruga preko teritorija BiH *označava "otvaranje" prostora prema neizbježnim "pozitivnim" procesima transformacije cijele naseobinske i tipološke mreže*.⁷⁷ Pored toga što mijenja način na koji Visoko komunicira sa "vanjskim" svijetom, željeznica određuje i kurs novih prostornih odnosa u unutrašnjoj strukturi naselja. Mreža saobraćajnica u Visokom od tada povijati će se i ravnati pod pritiskom dinamičnijih sila i potrebe transporta što većih količina roba. Ulice su, izuzev glavnih tranzitnih trasa, dotada služile primarno za održavanje ljudskih i društvenih odnosa unutar male gradske zajednice.

Austrougarski urbanistički pristup trebao je zadovoljiti nove tehničke standarde proizašle iz novih životnih potreba. U posljednjoj deceniji XIX. i prvoj deceniji XX. stoljeća zanemarivao

⁷⁴ Isto, 270.

⁷⁵ Isto, 112

⁷⁶ O reperkusijama formiranja Direkcije bosanskohercegovačkih državnih željeznica na prostor i stanovništvo BiH i šire vidi: Hamidović, M. (2000.), 174.

⁷⁷ Isto, 174.

je zatečene ambijentalno-arhitektonske vrijednosti i čak šta više *odnosila se kritički prema njima, pretpostavljajući im svoje – kao misionarske.*⁷⁸ Prostorna slika Visokog prvobitno se mijenja intervencijom u oblasti saobraćajnih infrastrukturnih objekata, prije svega u vidu cestogradnje i regulacije obala rijeka Fojnice i Bosne. To je bila konkretna osnova za realizaciju novog vida visokogradnje koja će ovom gradiću dati novi vizualni indentitet. Druga decenija XX. stoljeća i vrijeme zalaska austrougarske epohe će donijeti promjene u pristupu. Javila se svijest o kvalitetima autohtonog arhitektonskog naslijeđa i potreba njegove interpretacije u novim okolnostima.

Nije dakle, riječ o upornom potenciranju istovjetnog arhitektonsko-urbanističkog programa kroz četiri decenije austrougarske vlasti u ovom gradu. Nekada je to negiranje, a nekada nesvjesno ignoriranje autohtonih urbanističkih dostignuća. Ima i pokušaja valorizacije naslijeđa i njegovog prilagođavanja novim arhitektonsko-urbanističkim normama. Pošto rad ne prati izolirano urbanistički razvoj u austrougarskom periodu, sve važnije što je tada nastalo stavljeno je u komparativni odnos spram arhitektonsko-urbanističkog naslijeđa sedimentiranog stoljećima prije dolaska Austrougarske. U tom cilju komparacija naslijeđenog u odnosu na "novo" radi uvida u karakter i razmjere urbanističke transformacije Visokog na prijelazu XIX. u XX. stoljeće prošla je kroz najvažnije prostorne cjeline ovog grada počevši od njegove jezgre.

3. 2. Čaršija, Pazar, Sebilj

3. 2. 1. Autentične funkcije, sadržaji i forme

Čaršija, Pazar i Sebilj su sinonimi za jedan isti dio Visokog: to je bio socijalno najdinamičniji dio grada kroz najveći dio njegove prošlosti i njegov embrio. Danas to nije najdinamičniji dio grada, a vizualno i strukturalno ne odražava svoju starost i posebnost u gradskom organizmu Visokog. Razlozi tome leže i u njegovoj transformaciji koja se odigrala na prijelazu XIX. u XX. stoljeće. Ona na prvi pogled nije bila dramatična, ali je odražavala začetak procesa koji će kasnije potpuno izbrisati njegov izvorni smisao.

⁷⁸ Krzović, Ibrahim. *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918*. Katalog UGBiH. Sarajevo (1987.), 9.

Organizacija osmanskodobnog Visokog bila je zasnovana na principima orijentalnog urbanizma i prepoznatljivim orijentalno-islamskim utjecajima u graditeljskom naslijeđu. I ovdje je provedeno načelo odvajanja rada i stanovanja kao bitna karakteristika bosanskohercegovačkih naselja tog doba.⁷⁹ Čaršija – gdje se proizvodilo i trgovalo, i mahala – gdje se stanovalo, i urbanistički su diferencijalno oblikovane.

Čaršija je uvijek u središtu grada, gdje se sastaju putevi sa svih strana, u ravnini i kotlini, na udaru tranzitnog druma.⁸⁰ To su preduvjeti nastanka srednjovjekovnog trgovišta u Podvisokom, a pokazali su se idealnim zavještanjem "čaršiji", koja u osmanskoj etimologiji znači upravo *raskršće*.⁸¹ U sredini visočke čaršije bio je sebilj po kojem do danas taj dio čaršije nosi karakterističan naziv Sebilj.⁸²

Osnovna privredna djelatnost koncentrirana u čaršiji bilo je zanatstvo i trgovina čijim potrebama su služili brojni dućani orijentalnog tipa mahom od drvene građe. Većina njih poredanih oko Sebilja, gdje se dešava proširenje tranzitnog druma, bile su prizemnice skromnih dimenzija najčešće sa izdiferenciranom formom. Puno odvajanje rada i stanovanja, gdje u čaršijama nije bilo mjesta za stan i porodični život⁸³ u Visokom je striktno provedeno samo na području Sebilja.

U rubnim zonama čaršije (gdje sa čaršija pretapa u mahale) bilo je i objekata u kojima su bile objedinjene funkcije stanovanja i trgovine ili zanatstva. To su jednokatni objekti sa dućanima u prizemlju i prostorijama za stanovanje smještenim na katu sa karakterističnim doksatima (što se opiru uličnom redu). Ovo objedinjavanje funkcija u jednom objektu sugerira odsustvo rigidne fizičke distinkcije između poslovne i stambene zone, barem u onim dijelovima Visokog gdje su mahale nalijegale na čaršiju. U shvatanju ove specifične crte visočke čaršije ne smije se iz vida izgubiti srednjovjekovna trgovačka tradicija Podvisokog. Tu je ustanovljena stambeno-poslovna bifunkcionalnost kao osobina stambene arhitekture u srednjovjekovnim naseljima u Bosni.⁸⁴

⁷⁹ Čelić, Dž. (1987.), 76.

⁸⁰ Bejić, A. (1953.), 236.

⁸¹ Čelić, Dž. (1987.), 72.

⁸² Kreševljaković, H. (1991.), 693.

⁸³ Čelić, Dž. (1987.), 76.

⁸⁴ Kovačević-Kojić, D. (1978.), 348. ističe da su se u srednjovjekovnim bosanskim gradovima u sklopu kuća za stanovanje nalazile i radnje. Na drugom mjestu Kovačević-Kojić, D. (1978.), 276. o izgledu stambene arhitekture u srednjovjekovnim bosanskim naseljima preciznije zaključuje da je na oblik i unutrašnjost kuće

U orijentalno-bosanskim urbanim prilikama princip objedinjavanja poslovanja i stanovanja u jednom objektu najjače je bio izražen u unutrašnjoj strukturi oblika Kreševa.⁸⁵ Visoko i Kreševo bliski su geografski, a tijesne privredne veze između ova dva grada datiraju iz srednjeg vijeka sa kontinuitetom u osmanskog periodu. I. Krzović je u elaboriranju urbane strukture Kreševa ustanovio srednjovjekovni kontinuitet i prisustvo većinskog katoličkog stanovništva (...) *kod koga stanovanje nije moralo podrazumijevati izdvajanje iz središnjeg poslovnog dijela.*⁸⁶ Pošto je u Visokom kroz cijelu osmansku epohu evidentirano prisustvo kršćanskog stanovništva, onda se ova specifična urbana nota, pored opstanka srednjovjekovnih rješenja može pripisati i navedenom faktoru. Visoko je, međutim, pored zone preplitanja mahala i čaršije, imao i respektabilnu mahalsku kulturu stanovanja. Komparirajući sa Kreševom, to bi se moglo pripisati i razvijenijim administrativno-upravnim funkcijama Visokog kao sjedišta "Visočke nahije". Stambeno-poslovna bifunkcionalnost objekata donijeta u Visoko u austrougarskoj epohi ime sasvim druge korijene i produkt je potreba i duha novog vremena.

Općenito vrijednosti osmanskodobne čaršije u manjim mjestima Bosne i Hercegovine proističu iz arhitektonske i likovne kompozicije kao cjeline, a ne pojedinačnih graditeljskih ostvarenja,⁸⁷ što je naročito karakteristično za Visoko. U većim gradovima ovo bogatstvo formi moglo je biti dodatno obogaćeno kupolama i kupolicama različitih veličina (džamija ili bezistana). Na visočkoj čaršiji utisak je baziran na blago diferenciranim visinama dućana sa slobodno aranžiranim plohamo jednokatnih objekata u formaciji podužnog proširenja glavnog tranzitnog druma. U njemu se nazire relikv srednjovjekovnog otvorenog prostora trgovačke razmjene. Naravno, tu su i vertikale dvaju džamijskih minareta, ali neposredno izvan čaršijskog žarišta – žarište je ipak ostalo otvoren prostor. Približavanjem žarištu, mreža ulica se zgušnjava, parcele fragmentiraju, neizgrađen prostor između objekata se gubi a objekti smanjuju.

snažan uticaj vršilo zanimanje stanovništva, *te su tako kuće trgovaca imale, ponekad, i radnje i prostor za čuvanje robe, a kuće zanatlija, vjerovatno, radionice.*

⁸⁵ O tome detaljnije u: Krzović, Ibrahim. *Kreševo. Razvoj varoši i arhitektonski objekti.* Općina Kreševo i Akademija Likovnih umjetnosti Sarajevo, Kreševo-Sarajevo, (2014.), 35, 61.

⁸⁶ Krzović, I. (2014.), 35.

⁸⁷ Bejtović, A. (1953.), 263.; Bublin, Mehmed. *Gradovi Bosne i Hercegovine: milenijum razvoja i urbicida.* Sarajevo-Publishing, Sarajevo, (1999.), 62.

Funkciju, formu i odnose u čaršiji efikasno je sažeo Dušan Grabrijan u svojoj "lekciji iz čaršije". Ovdje je iznosim integralno jer olakšava razumijevanje promjena u visočkoj čaršiji koje je donijela transformacija početkom XX. stoljeća.

Lekcija iz čaršije: Čaršija, tj. orijentalno trgovačko jezgro ili evropski city, dio je grada s gustom mrežom uskih ulica između bezbroj malih i niskih dućana. Svi su ovi dućančići bez izloga ili prednjeg zida – otvoreni, i prostor ulice prelazi na taj način sa svake strane u dućane, pa čovjek prolazi kroz prostorije nanizane duž ulica, u svakom tom prostoru sjedi čovjek, zaposlen radom i u poslovnoj brizi. Prostorija je upravo toliko velika, da mu treba samo ispružiti ruku, pa da je kod svog alata, kese i artikala, koji su raspoređeni u toj prostoriji sve naokolo. To je, dakle, fabrika, prodaja i ekspozicija – sve ujedno.⁸⁸

Zbog fokusa na relacije funkcija – forma, Grabrijan je u ovoj skici čaršije izostavio vodu. Ona spada u domen kulturnog i simboličkog, i u čaršijama koje je imaju podvlači njihovu bit: to je život i cirkulacija. U Visokom je cijela čaršija dobila naziv Sebilj – po javnoj česmi koja je najmanji fizički element u kompoziciji čaršije, ali koja simbolički najbolje odražava njezinu bit.

Posebno mjesto u prostornoj kompoziciji Sebilja (visočke čaršije) zauzimao je han. Ističe se razvijenijom arhitektonskom formom, većim gabaritima i svojim istaknutim položajem. Najistaknutijim elementom čaršijskog sklopa odredio ga je primarno položaj na stjecištu dvije najvažnije prometnice u gradu: mjesto gdje se u tranzitni drum kao prometnu kičmu grada ulijeva put koji vodi od najvažnijeg infrastrukturnog objekta toga doba – mosta na rijeci Bosni. Njegovi veći prostorni gabariti nemaju intenciju nametanja okolnom prostoru i njegovom progresivnom strukturiranju. To dodatno doprinosi dojmu harmonije među elementima gdje između izgrađenog i slobodnog, između čovjeka i prostora nema nadređenog i podređenog člana. Pozicioniranjem hana i orijentacijom spram okolnog prostora akcenat je stavljen na prilaz čaršiji iz pravca Fojnice, Kreševa i Kiseljaka čija je prometna upućenost na Visoko od srednjeg vijeka bila važnim čimbenikom prosperiteta ovoga grada. Pored praktičnih razloga (veće vizualne interakcije sa što širim prostorom) ovakva pozicija hana može se čitati i kao gesta uvažavanja značaja drevnog pristupa Visokom iz tog pravca, što se kao intuitivna spoznaja materijalizirala u prostoru. Iz tog pravca se još od srednjeg vijeka tačno na ovu lokaciju slijevalo srebro iz Fojnice i Kreševa, da bi bilo ocarinjeno i plasirano vani, a osmansko doba je zadržalo frekventnost ovoga toka. Znatno umanjene količine srebra

⁸⁸ Čelić, Dž. (1970.), 56-57.

nadomjestio je optičaj zanatskih proizvoda od metala i kože, uz pojačan priliv poljoprivrednih proizvoda iz agrarne okolice uzvodno od rijeke Fojnice. Taj prilaz, ne samo pazaru (čaršiji), nego i cijeloj kasabi mnogo je dramatičniji nego bilo koji drugi. Odigrava se u naglom prijelazu od ravničarskog Varoškog polja, preko obronka Visočice što drum pritišće uz rijeku, da bi mu se prostor čaršije otvorio sa hanom kao najupečatljivijom tvorbom na suprotnom kraju od prilaza i sebiljem kao ključnim biljegom tog prostora. Do kraja austrougarske epohe iz slike i prostora čaršije iščeznuti će i han i sebilj.

3. 2. 2. Transformacija na bazi novih saobraćajnih principa i načina poslovanja

Privredna živost, usađena u temelje Sebilja, uzrokom je transformacija, koje u austrougarskom periodu ipak nisu otvoreno iskazale netrpeljivost prema arhaičnoj logici poslovanja. Zanati i trgovine tu su snažno privrženi osobnosti voditelja poslovnih operacija (*...u svakom tom prostoru sjedi čovjek, zaposlen radom i u poslovnoj brizi*. Grabrijan) i prostorno bazirani na fragmentarno koncentriranim individualnim objektima. Za čitavu Bosnu i Hercegovinu osmanskog doba karakterističan je sitni zanatlija i trgovac, koji u ogromnoj većini privređuje sam ili uz pomoć članova svoje porodice.⁸⁹ Stari i anahroni zanati i profesije morale su činiti velike napore da se tehnički, tehnološki i komercijalno prilagode novim ukusima i navikama stanovništva.

Tamo gdje se čašija preplitala sa mahalama bila je upečatljiva indiferentnost arhitektonskih jedinica spram linijske logike prometnica. Katne zone, doksati i prepusti, propinjale su se nad javni prostor težeći za većim dosegom vidika. Ljepota takvog rješenja ne leži samo u kontrastu prizemnog (perforiranog) i gornjeg dijela kuće (zatvoreni volumen) što obogaćuje ukupni utisak, već i u snažnim lomovima arhitektonskih formi u vidu slobodno postavljenih zidnih ploha. Sve to stvaralo je izvjestan skulptoralan dojam na razini urbanističke situacije – bilo kakva dekoracija na arhitekturi bila je suvišna jer bi ugušila slobodnu igru pročišćenih masa i ploha. Tako ovi objekti nisu bili kulisa za promet i ne doživljavaju ih se kao monotone segmente kontinuirane trake, već kao individualna samodostatna likovna tijela. Zahvaljujući tome forma ovako koncipiranih ulica nije izvjesna posmatrajući iz jedne tačke, kako želi jasna perspektivna struktura što objektima nameće srodne linearne kvalitete. Jedna ovakva ulica, gledana iz dvije opozitne polazne tačke, može pružiti sasvim različito estetsko iskustvo čak i

⁸⁹ Hadžibegović, I. (2004.), 198.

onda kada su u fokusu posmatranja samo arhitektonski objekti i kada se iz kadra eliminiraju svi prirodni akcenti koji su inače integralnim dijelom slika ovakvih ulica.

U uvjetima predkapitalističkog načina privređivanja i niske produktivnosti materijalnih dobara, kada primarna uloga urbanih naselja nije bila cirkulacija i apsorpcija masovne proizvodnje, a konstantni i dinamizirani pokret nije elementarna odrednica relacija unutar grada, ni prometnice (ulice, ceste ili drumovi) nisu bile dominantan strukturalni faktor koji kruto regulira ne samo raspored i odnos, već i oblik svog okolnog sadržaja visokogradnje. Vizija, plan i projekcija u ovom urbanizmu bili su nepoznanica. Izgradnja se povodila za invencijom razvijanom na licu mjesta, a s obzirom na potrebu usklađivanja funkcije objekta sa karakterom lokacije na kojoj se izvodi i težnjom da mu se obezbjedi što bolji pogled prema okolnom prostoru. *Spomenuti efekti postizali su se horizontalnim i vertikalnim izmicanjem zgrada, lomljenjem plohe zida, posebno na katu, u vidu doksata ili poludoksata, nije se pridržavalo tzv. građevinske linije, za koju arhitekta Josip Pospišil kaže da nije ni postojala...*⁹⁰ Odsustvo bilo kakvih predeterminiranih saobraćajnih shema, omogućilo je visočkoj kasabi da bez pojedinačno upečatljivih i reprezentativnih objekata, razvija autentičnu fizionomiju na bazi vrijednosti cjelokupnog ambijenta.

3. 2. 3. Primat saobraćajnog i frekventnog

Jedina stvar koja je nakon austrougarske transformacije Sebilja ostala relativno nepromijenjena jeste forma otvorenog prostora definiranog građevinskim zdanjima u vidu proširenja magistralne saobraćajnice. Važnost ovog prostora, primarno kao etape puta čijim je integralnim dijelom, proističe iz njegove uloge presječne tačke putova koji se tu stiču. To je bilo uzrokom odvijanja glavnine saobraćaja kroz jezgro grada.⁹¹ Ali okolnosti iznimno niske frekvencije drumskog prometa, karakteristične za osmanskodobne standarde sa putnom infrastrukturom prilagođenom karavanskom transportu, pogodovala je privrednoj i socijalnoj vitalnosti osmanskodobne čaršije.

Pošto je kolski promet i početkom dvadesetog stoljeća ovdje još uvijek od drugorazrednog značaja,⁹² a promet motornim vozilima ostao je skoro nepoznanica, niti nakon temeljite obnove poslije 1911. godine nije se javila potreba za svođenjem *funkcionalnosti putanja i*

⁹⁰ Hrasnica, M. (2003.), 103.

⁹¹ Vidi: Krstić, B. (1965.), 46.

⁹² Na svim dostupnim fotografijama iz ovoga perioda akutno je odsustvo kola sa konjskom zapregom.

*skretanja na tehničke mogućnosti automobila ili nekog javnog prometnog sredstva,*⁹³ iako je u većim gradovima Bosne ta tendencija bila prisutna.⁹⁴ Sklad prisutan u odnosu izgrađenog i neizgrađenog, prilagođen mjeri ljudskih tijela, pokreta i potreba, uspio je da se odupre uvođenju većeg obima kolskog prometa koji bi žrtvovao društvenu interakciju u prilog kretanja i parada.

3. 2. 4. Uzmicanje organskog

Organski karakter izrastanja ovoga punkta u njegovu fizionomiju unio je individualne objekte koji su se, i kada su bili nizno poredani duž ulice, otimali rigidnom projekcijskom građevinsko-urbanističkom ustrojstvu slobodno artikuliranim zidnim masama i krovnim formama. To je licu starijeg grada davalo pitoresknu notu, a ulicu određivalo ne kao puki tranzitni koridor, već kao mjesto susreta i dodirivanja subjekata. I u izvornoj kompoziciji bilo je objekata za kat viših od prizemnica, ali su međusobno, i u odnosu na javni prostor bili slobodnije organizirani.

Nove, fasadno koncipirane višekatnice, ističu mnogo više obzira za potencijalno pravolinijski ulični front redanjem u pravilnom nizu, paralelno željenom uličnom toku, bez snažnijih istaka iz zidnog plašta i podužnom dispozicijom sa pravilnim ritmom u otvorima i težnji ka simetriji (Tbl. VII sl. 14). Postavljanje zgrada prema utvrđenoj građevinskoj liniji (u odnosu na slobodnu koncepciju) dalekosežno se pokazalo kao važan faktor funkcionalne, estetske i sociološke degradacije ovog mjesta sa aspekta izvornih kvaliteta, mada se to u razmatranom periodu nije značajnije manifestiralo. Jasno je da su postaustrougarske epohe sa novim načinom života donijele nove društvene i privredne odnose, naročito viši stupanj prometne frekvencije na bazi motornih vozila kao ključnog nepripadajućeg elementa u ambijentu jedne čaršije. Ali, još iz težnje svođenja prostora na racionalan red i mjeru začete nakon 1911. godine jasno se može iščitati progresivna tendencija kao *generator promjena (...) za neizvjesnu, ali potencijalnu budućnost.*⁹⁵

Zbog boljih tehničkih karakteristika, dobivanja na trajnosti i povećanim gabaritima, mnogi od objekata nastali u ovom periodu realizirani su na bazi stambeno-poslovne bifunkcionalnosti. Pojavile su se zgrade koje su pružale mogućnost i kolektivnog stanovanja u manjem broju

⁹³ Hamidović, M. (2000.), 37.

⁹⁴ U Sarajevu je već duže vrijeme u funkciji bio električni tramvaj. O tome u: Bublin, M. (1999.), 104.

⁹⁵ Hamidović, M. (2000.), 108.

jedinica. (Tbl. IX sl. 17) Stanovanje je sada ušlo u srce Sebilja i sebi je svjesno uskratilo privilegije vanjskih intimnih prostora avlija u mahalama. Interakcija sa vanjskim prostorom nadomještena je povećanim dekorisanim otvorima prema javnom prostoru. To je ustvari svođenje interakcije na vizuelnu komunikaciju. Uvedene su promjene i u poslovnim jedinicama.

3. 2. 5. Novi modeli ponašanja i prostor trgovanja

Proces izrastanja u tip modernog grada nametnuo je imperativ oslobađanja od tradicije kasabe, kako u načinu proizvodnje tako i u trgovini. Uz balkansko-orijentalnog, pojavljuju se i moderni, evropski zanatlija i trgovac koji svojim racionalnim poslovanjem postepeno potiskuju tradicionalne oblike proizvodnje i razmjene dobara.⁹⁶ To na kulturološkoj razini ističe nove momente u ponašanju i shvaćanju aktivnosti trgovanja uvođenjem pasije prisutne u europskoj urbanoj kulturi još od barokne epohe – *razgledavanje izloga prije samog kupovanja*.⁹⁷ Pretvaranje ulice u izlog, defile između radnji gdje razmjena dobara i prometna vrijednost postaju dominante u odnosima,⁹⁸ rezultiralo je širenjem trgovačkog prostora sve više duž ulica umjesto njegovog koncentriranja na Pazaru. Tako se duž ulica što iz svih važnijih pravaca gravitiraju Pazaru počinju postupno nizati dućani dajući većoj površini grada poslovni karakter. To je počelo nagrizati vjekovnu jasnu podjelu ovoga mjesta na čaršiju i mahale.

Izvorna struktura zadržala je u osnovnim konturama prostorne odnose u skladu sa autentičnim putanjama najvažnijih ulica visočke čaršije. Tu je, pored spomenutog magistralnog drumu, koji u sklopu Visokog povezuje Pazar sa Kraljevcem, ključna i ulica što se od Pazara pruža do Tabhanske džamije. Ova džamija bila je centralni urbani marker proizvodnog središta osmanskodobnog Visokog, a njeno postojanje se može pratiti najkasnije od prve polovice XVII stoljeća.⁹⁹ I pored izmijenjenih tehničkih i estetskih karakteristika objekata koje formiraju frontove ovih saobraćajnica, u njihovom međusobnom odnosu i trasiranju, zajedno sa neizmijenjenim širinama, očuvan je najstariji relikv urbanog bića Visokog, još iz, najkasnije XVI stoljeća, a vjerovatnije još iz srednjeg vijeka. One i danas povezuju i upućuju na ono što

⁹⁶ Hadžibegović, I. (2004.), 200.

⁹⁷ Vidi: Mumford, L. (1968.), 320.

⁹⁸ Lefevr, Anri. *Urbana revolucija*. Nolit, Beograd, (1974.), 29.

⁹⁹ Kreševljaković, H. (1991.), 696.

je bilo od krucijalnog značaja u autohtonom urbanom sadržaju ove kasabe, iako je još u prvoj deceniji XX stoljeća uspostavljena nova hijerahija među gradskim elementima.

3. 2. 6. Pazar i Stanica – dvije tačke komunikacije sa vanjskim svijetom

Pretvaranje Jalije (praznog prostora uz obalu rijeka Fojnice i Bosne i karakterističnog dijela Visokog¹⁰⁰) u ulicu koja povezuje područje Tabhanske džamije sa novoformiranim centrom oko upravnih zgrada u vezi je i sa osnaženim osjećajem za važnost prvog infrastrukturnog čina austrougarske epohe u ovom gradu: željeznice sa stanicom.¹⁰¹ Željeznica svojom funkcijom i djelovanjem na grad ima više dodirnih tačaka sa Pazarom, nego novoizgrađene upravne zgrade. Postavljena, na izvjesnoj distanci od naselja, ona je polako, ali neprijeporno, počela da se uvlači u prometne relacije i prostorne strukture kao dinamičnija spona sa otvorenijim vanjskim svijetom. Relativno brzo je dosegla do Pazara (Sebilja), i to ne samo infrastrukturno, već i u smislu prometnih funkcija ova dva punkta. Dok su se na Pazaru slijevali drumovi na njega usmjereni iz Kreševa, Fojnice i Kiseljaka što su u ovo doba dodatno dobili na značaju, stanica je u mikroregionalnom smislu Visoko, zajedno sa navedenim mjestima upućenim na njega, priključila na široku mrežu željezničkih linija diljem dvojne Monarhije. Tako je Pazar stavljen u ambivalentan odnos spram stanice. Stanica je uvjetovala pojačan obim prometa materijala, roba i ljudi, kao i snažniju drumsku upućenost na Pazar (Sebilj), a s druge strane u potpunosti je preuzela primat u interakciji Visokog sa vanjskim svijetom i snažno ugrozila njegov položaj glavnog čvorišta grada.

Visoko je, kao mali grad, svakom svom dijelu od vitalne važnosti u njegovom prostoru i ritmu, vijekovima davalo imena po sadržajima koji su imali značenja za cijeli grad, pa je i širi predio oko Željezničke stanice dobio jednostavan naziv Stanica. Nadolazeće vrijeme će ovom kvartu ojačati funkcionalne osnove prometovanja sa vanjskim svijetom i učvrstiti pretpostavke njegovom imenu. Na čaršiji će vremenom sebilj kao sadržaj postati suvišan zbog prometa, ali će imena ovog dijela grada (Čaršija, Pazar, Sebilj) ostati svjedočanstvo slojevitih kulturnih konotacija koje još uvijek zrače ispod asfalta i iza impregniranih izloga. Orijentalno-islamski urbanizam je tu, kao i u Sarajevu, iskazao neobičnu dubinu u simboličkom povezivanju vode sa najvitalnijim dijelom grada i mjestom njegovog nastanka. Fizički

¹⁰⁰ Filipović, Milenko S. *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*. Srpska akademija nauka, Beograd, (1949.), 227.

¹⁰¹ *Među prvim prvim objektima izgrađenim u duhu onovremenog zapadnoevropskog graditeljstva je zgrada željezničke stanice Visoko, 1882. godine*. Šahinović, N.; Ahić, T. (1998.), 77.

najmanji element imao je najveću snagu, ali u okolnostima vlastite autentičnosti i usklađenosti sa autentičnim ambijentom i bivstvovanjem. Barokne fontane su vodu samo uvukle u predstavu o kretanju, a ona ovdje doslovno označava život. Kako su svi životni procesi u prirodi začeti u vodi, tako je voda u embriju grada organski sraslim s prirodom mnogo više od puke projekcije života.

Fotografija iz 1901. godine svjedoči o postojanju vode na ovoj tački (Tbl. I sl. 2). To je sada gvozdена česma, vjerovatno masovno proizvedena u nekoj od livnica Monarhije i ovdje dopremljena posredstvom željezničke stanice. Jasno su uočljivi temelji starog autentičnog sebilja što je poslužio kao postolje vještački instaliranom hibridu česma-svjetiljci. Nisu poznati razlozi i vrijeme uklanjanja izvornog sebilja. Nešto tako banalno na mjestu ključnog integrativnog faktora prostora čaršije, dubinski uraslog u njezine funkcionalne i simboličke relacije, bio je signal da je dalja dezintegracija čaršije logičan razvojni slijed.

Na prvi pogled sitna intervencija, ali sa tragičnim posljedicama za urbanističku perspektivu grada. Deset godina poslije nastanka ove fotografije, tačno na mjestu dućana u sjeni, nikli su svijetli i pregledni izlozi.

Tako je do kraja austrougarske epohe nestalo i izvorno okruženje starog sebilja, a sa njim i sebiljev neukusni surogat. Saobraćaj je eliminirao vodu, a ime Sebilj ostalo je samo trag njenog postojanja.

3. 3. Novo gradsko jezgro

3. 3. 1. Javni objekti visokogradnje

Nije proces degradacije Sebilja uzrokovan samo transformacijama unutar njega. Paralelno je teklo stasavanje novog gradskog jezgra koje je svojom privlačnošću postepeno blijedilo auru posebnosti Sebilja. Novoj vlasti prvo je trebala uprava.

Nema trgova upravnih zgrada u Visokom iz osmanskog perioda – naprimjer upravnika nahije. Početak austrougarske okupacije u smislu administrativno-birokratskog arhitektonskog iskaza obilježila je zgrada Beledije. Odražavala je izgled i koncepciju upravnih objekata osmanskog perioda – konake – prilagođene orijentalno-balkanskom urbanom kontekstu Visokog. Nove političke okolnosti i potrebe upravljanja nametnule su prijeku potrebu uspostavljanja neke vrste organa vlasti u ovoj sredini. Samo tri godine nakon okupacije nije se moglo realizirati upravna zgrada na srednjoevropskim arhitektonskim i estetskim standardima. Prepreka su bili

praktični i kulturološki razlozi, uvriježene životne navike, a vjerovatno i potencijalna odbojnost kod stanovništva spram nečeg stranog što usput simbolizira okupaciju. Zato se pribjegli smještanju organa uprave u nenametljivu i skoro ničim (izuzev veće prostranosti) različitu zgradu od većine stambenih objekata. Takav običaj vladao je u Bosni i Hercegovini od vremena opadanja osmanske ekspanzije i moći u ovim zemljama, a najbolje se očituje u Vezirskom konaku u Travniku. Zapadnoevropski posjetioci još početkom devetnaestog stoljeća "šokirani" su utiskom njegove arhitektonske grubosti i konstruktivne netrajnosti.¹⁰² Iz provizornosti oblika i koncepcije konaka kao da se zrcali provizornost i nepredvidivost mandata bosanskih begler begova. Iz njihove relativne "skromnosti" kao da govore ingerencije i stvarna moć ovih funkcionera ograničeni na rukovođenje, organizaciju i koordinaciju vojno-političkih aspekata uprave sa skućenim mogućnostima većeg utjecaja na društvene, kulturne i privredne tokove u zemlji. Analogno tome i namjesnik Visočke nahije i njegova administracije su vjerovatno imali mali utjecaj na sveukupni život Visokog. Teško je ući u trag izgledu i mjestu njegove rezidencije vjerovatno zbog neupečatljivosti u prostornim relacijama Visokog.

Da bi austrougarska uprava mogla realizirati upravne zgrade po svojim standardima, bilo je potrebno stvoriti prostorne pretpostavke. Usitnjene zemljišne i građevinske parcele unutar osmanskodobne površine grada, izvjesno su bile smetnja efikasnom rješavanju imovinsko-pravnih odnosa, a što je bila neophodna procedura za dobivanje adekvatnog prostora za gradnju. Rješenje je pronađeno na rubu kasabe koji je sa njom u tijesnom kontaktu i na važnoj komunikaciji između Sebilja i Stanice, komunikaciji što je upravo u ovom periodu dobila na važnosti nakon izgradnje željezničke stanice 1882. godine.

Regulacija lijeve obale rijeke Fojnice, zatim u produžetku od sastavaka lijeve obale rijeke Bosne, realizirana je na rubnom prostoru osmanskodobnog naselja. Radilo se o prostoru sa većim slobodnim površinama (Jalija) i na relativno ravnom terenu. Takav teren bio je pogodan za izvršenje urbanog plana koji teži ka pravolinijskom međusobnom ustrojstvu pojedinačnih urbanih sadržaja, a što je važna pretpostavka za realizaciju objekata veće korisne površine. Osmanskodobni javni objekti su se pokazali nepodesni i neadekvatni za, u prvom redu, glomazni austrougarski činovnički aparat, koji je i na lokalnom nivou imao potrebu da u vidu, uslovno rečeno, reprezentativnih objekata (za visočke onovremene prilike) iskaže svoje intenzivno prisustvo.

¹⁰² Vidi: Šamić, M. (1966.), 194-195.

Urbani, kulturni, društveni i ekonomski parametri Visokog u ovo doba nisu dozvoljavale realizaciju monumentalnih arhitektonskih objekata visokih estetskih dometa. Upravne zgrade su prvi objekti visokogradnje koji unose nove vizualne kvalitete i drugačije prostorne odnose u unutrašnju strukturu i ambijent Visokog. Dok su realizatori svih arhitektonskih objekata osmanskog perioda ovdje bili dunđeri (narodni majstori), a ne neimari, austrougarske javne objekte projektovale su i gradili *arhitekti i inženjeri koji su stekli stručna zvanja na visokim tehničkim školama u Monarhiji*.¹⁰³ To se prije svega odnosi na zgradu Kotarskog ureda i suda na Jaliji iz 1895. godine¹⁰⁴ (Tbl. IV sl. 7) i zgradu Gradske općine iz 1902. godine.¹⁰⁵ (Tbl. IV sl. 8) Izgrađene su u ublaženoj varijanti pseudomaurskog stila čije su *strukture, organizmi i funkcije samo kostimirani, zaogrnuti plaštom donesenim s maurskih trgova*.¹⁰⁶ Opređenije za ovakav stil gradnje javnih objekata dolazi otuda što *zvanična politika Monarhije nastoji da u Bosni i Hercegovini podiže vodećim konfesijama*.¹⁰⁷ Objekti za potrebe muslimanskog stanovništva, u Visokom većinskog, gradi se u pseudomaurskom stilu, ali i zbog uslovnog uklapanja ovog stila u pitoreskni ambijent Visokog. Neorenesansni stil, kojem se pribjegavalo u izgradnji javnih i upravnih objekata u Sarajevu, i koji je simbolizirao visok nivo novih kulturnih i urbanih dostignuća i pretenzija, nije odgovarao provincijalnom karakteru i skromnoj urbanoj infrastrukturi Visokog.

Važna konzekvenca izgradnje ovih dviju zgrada, međusobno blizu pozicioniranih, jeste udaranje snažnih temelja za formiranje novog gradskog jezgra. Novo jezgro će svoju konzistentnu formu dobiti izgradnjom zgrade hotela, apoteke, nekoliko stambeno-poslovnih zgrada, ugostiteljskih objekata i prethodno izgrađene kasine. (Tbl. V sl. 9)

Opozitno građevinskoj fragmentaciji u osmanskodobnom poslovnom jezgru (Sebilju), gradsko središte koje izrasta početkom XX. stoljeća sklop je u kojem graditeljska zdanja rastu u gabaritima kako se primiču centru. A sami centar, najveća je zgrada austrougarske epohe u Visokom – zgrada Kotarskog ureda i suda. Austrougarska arhitektonska kultura monumentalizmom je potencirala značaj određenih sadržaja. Nenadmašni gabariti ove zgrade bili su jasna poruka da njezinom izgradnjom Visoko dobiva novo gradsko jezgro. Ono je

¹⁰³ Krzović, I. (1987.), 9.

¹⁰⁴ Visoko. Privredno kulturni informator. Smajlović d.j.l. Visoko, (1998.), 77.

¹⁰⁵ Isto, 78.

¹⁰⁶ Krzović, I. (1987.), 26.

¹⁰⁷ Krzović, Ibrahim. "Arhitektura škola u Visokom." U: *Osnovna škola u Visokom 1881/82 – 1981/82*. Osnovna škola "Ognjen Prica". Visoko; (1982.), 54.

primarno građeno na bazi administrativnih funkcija, a poslovne djelatnosti će se naknadno nakalemiti.

Nakon iskazane želje da se arhitektonski bude dominantniji u odnosu na urbani sklop od osmanske uprave, postalo je jasno da i u opsegu poslova nove administracije leži mnogo više ingerencija nad funkcijama, formom i ritmom grada. Nije samo izvršen utjecaj na životne navike stanovništva, već se počinje mijenjati i njegova struktura – kako nacionalna, tako i društvena. Upravo doseljenici iz izvornih dijelova Monarhije u novoj administrativnoj jezgri vide sidrište za svoje poslovne operacije i egzistenciju. U smislu uticaja na budući razvoj grada, situiranje upravnih zgrada u Visokom je bilo uspješnije od primjera Sarajevske vijećnice čiji položaj je kao neodgovarajući njezinoj funkciji još u austrougarsko doba označio arhitekt Josip Pospišil.¹⁰⁸ Upravne zgrade u Visokom nisu uzurpirale važan prostor u izvornoj strukturi Visokog.

Evropski standardi u svim sferama života do prvih godina dvadesetog stoljeća ovdje su učvrstili svoju superiornost. Sazrijevala je svijest da nove tendencije idu u korak sa globalnim trendovima i da neumoljivo odmiču od ustaljenih tradicionalnih obrazaca. Administracija je prva omogućila starosjediocima, naročito muslimanima kod kojih je otpor prema novom bio najuporniji, da se uključe u nove tokove i tu traže svoj prosperitet. Njezine zgrade prve su uzele ulogu rasadnika nove kulture i načina života, a odbojnost prema njima vremenom je zamijenjena privlačnošću.

3. 3. 2. Narodna osnovna škola i Ruždija

U jednoj lakše naglašenoj varijanti vladajućeg klasicizma godine 1910. izgrađena je Narodna osnovna škola (Tbl. V sl. 10) u tipičnoj maniri građenja javnih objekata provincijske austrougarske arhitekture. Istaknutim mjestom na zapadnom rubu grada kojeg karakteriše niska prizemna i spratna arhitektura, ona se jasno izdvaja svojom fizionomijom, proporcijama i veličinom. Dominirala je panoramom na način da je nadvisivala krovove kuća i lako se uočavala sa svih krajeva grada.

U poređenju sa zgradom Ruždije, škole osnovane potkraj osmanske vladavine,¹⁰⁹ na vidjelo izlazi drastična razlika u pristupu arhitektonskom rješenju i urbanističkoj ulozi zgrade sa

¹⁰⁸ Vidi. Hrasnica, M. (2003.), 39.

¹⁰⁹ Ruždije su bile neka vrsta nižih srednjih i građanskih škola nastale u okviru reformskih nastojanja osmanske vlasti za modernizacijom između 1839. i 1876. godine. Pohađala su ih muslimanska djeca. Austrougarska vlast je 1879. godine u Bosni i Hercegovini zabilježila 18 ruždijских škola i nije htjela odjedanut ukinuti *taj zastario i*

istom svrhom. Na Ruždiji (Tbl. VI sl. 11) se, kao i u zgradi Beledije, očituje sličnost sa stambenim objektima. Formom je srodna jednoj osmanskodobnoj gradskoj kući. Slabije je prostorno raščlanjena (nema elemenata poput divanhane, vanjskog stubišta..) i bez okućnice kao njezinog integralnog dijela. Nije bila smještena u mahalski sklop, već uz Tabhansku džamiju, koja je jedina visočka džamija što nije mahalska (čaršijska džamija u Visokom je interesantna jer joj je pored čaršije gravitiralo i jedno mahalsko područje).

Objekti škole indikator su stasale svijesti o nužnosti ove vrste obrazovanja radi odgovora na narasle životne i društvene zahtjeve, ali ponaosob lijepo ilustriraju kakvu ulogu u dva različita duhovna i intelektualna miljea igra građanski školski sustav. Na tragu utjelovljenja društvenih ambicija po pitanju školstva nisu samo gabariti osmanskodobne i austrougarske zgrade škole različiti u korist potonje, već i njihova pozicija u slici, organizaciji i prostoru grada. Dok je starija prostorno i vizuelno srasla, i stopila se sa okolnim ambijentom, novija se samouvjereno plasira u važan akcent i element panoramske vizure grada. Austrougarska zgrada to čini kontrastom u odnosu na prostorna rješenja okoline i ne bez narušavanja dominantnosti vertikale minareta Kraljevačke džamije i u simboličkom i institucionalno-urbanističkom smislu.

Bočni zid "ruždije", oveća ploha, razigran je prozorima različitih veličina u nepravilnom i naizgled neorganiziranom geometrijskom uzorku. Oblik kao da je podređen unutrašnjim potrebama, a ne sagledavanju s vana. U konstruktivnom smislu zid nije dopuštao pretjeranu slobodu u rasporedu prozora i njihove veličine, bilo da je u pitanju raster bondruk sistema ili potpuno kamena struktura zida. Prozorske opne u ravni sa površinom zida, zajedno sa različitim veličinama i nepravilnim rasporedom, sugeriraju nesputanost zidnom strukturom. Efekat je podudaran sa opštim utiskom odnosa u osmanskodobnom Visokom: forma svakog elementa u sklopu cjeline potaknuta je više nekom unutarnjom logikom, nego ravnanjem i prilagođavanjem vanjskim relacijama.

Nova škola oblikovana je dobro razrađenim sistemom i sankcioniranim standardima na posebno pripremljenom prostoru. Projekt je u oblikovanju morao opsežno računati o svemu, ali ne i o okruženju u kojem će nastati. Stara je, s druge strane, odraz spontanosti, improvizacije i skućenog prostora. Djelo je majstora dundera kome su *tradicija i uhodan*

nepraktičan muslimanski školski sustav. Srećko M. Džaja, Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencije između tradicije i ideologije. Ziral, Mostar-Zagreb (2002.), 65-66.

*način života nametali gotova rješenja u pogledu konstrukcije, materijala i dispozicije*¹¹⁰, a datosti grada ključno mjerilo po kojem se spontano ravna.

3. 3. 3. Crkva sv. Prokopija

Na tadašnjem istočnom rubu grada, još pred kraj osmanskog perioda, godine 1853. izgrađena je crkva sv. Prokopija, u neovizantijskom stilu sa vizuelnim osobnostima i prostornim kapacitetima koji su anticipirali način gradnje austrougarskog doba. Iako je, poput škole na Kraljevcu, pozicionirana na uzdignutom terenu ona nema intenciju da dominira gradskom panoramom, već zauzima ulogu markera jednog naseobinskog kvarta (kvarta Varoši). U tom smislu posjeduje istaknut vertikalni elemenat u vidu crkvenog tornja što u slici Visokog funkcionije na sličnim principima kao i minareti džamija – svi oni predstavljaju svojevrsna težišta zasebnih naseobinskih segmenata (mahala). Kao jedini iskazi vertikalizma u osmanskodobnom Visokom, minareti i spomenuti toranj jednako su uočljivi bez obzira na tačku panoramskog posmatranja. Kontrastnim svojstvima u odnosu na okolinu, kao "sidrišta" gradskih kvartova, oni jednako komuniciraju sa svim stranama okolnog prostora.

Zgrada Narodne osnovne škole, međutim, funkcionije na drugačijim vizuelnim principima. Njezina glavna sjeverna fasada ("lice") ima jasno određenu jednosmjernu komunikaciju i orijentaciju prema prostoru velikog dijela visočkog naselja kome se obraća. U izvjesnom smislu škola pravi neku vrstu prostorne osovine sa zgradom Kotarskog ureda i suda na Jaliji (koja određuje novoformiranu ulicu na koju nasjeda, i koja je okrenuta ka gradu), i sa zgradom Franjevačkog samostana smještenom na sjevernom rubu naselja. Samostan je, pak, svojom južnom fasadom orijentisan prema Visokom. Pošto je izgrađen (1899-1900) prije Narodne osnovne škole (1910) jasno je da se kasnija zgrada u većoj mjeri prilagođavala situaciji na terenu i više ispoljavala tendenciju vizualne interakcije sa elementima na distanci. U orijentaciji sakralnih objekata i duhovni momenat igra značajnu ulogu.

Vizuelna "transferzala" koju su ostvarili ova dva (ili tri) objekta "preko" visočkog ambijenta u velikoj mjeri je doprinijela artikulaciji prostora na bazi pravilnog geometrijskog reda i jasnoće. Na slici (Tbl. VI sl. 12) je predočena panorama Visokog posmatrana sa suprotne strane fasade (stražnje strane) Narodne osnovne škole na Kraljevcu. Jasno je uočljiva orijentacija prema gradu, gdje se na drugom rubu grada vide Zgrada kotarskog ureda i suda i iza nje Franjevački samostan. Linija fasadne dispozicije samostana i škole su paralelne.

¹¹⁰ Krzović, I. (2014.), 166-169.

Interesantno je da će se upravo između ovih zgrada dvije godine nakon izgradnje škole, realizirati rekonstrukcija "mahale" sa ortogonalnom shemom u planu

3.3.4. Sprega novih objekata visokogradnje i pravolinijske planske fizionomije

Nije u kontekstu Visokog bilo potrebno mnogo da bi jedan objekt imao elemente reprezentativnosti. "Reprezentativni" karakter zgrade Kotarskog ureda i suda ne ogleda se toliko u "raskoši" koliko u orijentaciji "fasade" (u njenom kompleksnijem značenju) prema gradu. Ona transpoziciono, gabaritno i likovno znatno odudara od zatečenih individualnih (uglavnom stambenih) građevinskih jedinica u smislu znatnog povećanja dimenzija. Orijentacija ove zgrade je jednosmjerna prema naselju, a njezina koridorska dispozicija snažno determinira novu glavnu ulicu. Iako je prvobitno stajala u potpunoj disharmoniji sa svojim neposrednim okruženjem (u pravcu svoje orijentacije) jer je jednom organski formiranom ambijentu sa pitoresknim kvalitetima sukobila snažan linearni izraz (Tbl VII sl. 13), vrlo brzo je iskazala svoju potenciju ka strukturiranju okolnog prostora na linearnim principima. Nepunih petnaest godina od završetka ove zgrade Visoko dobiva novi, potpuno definirani centar grada sa novim urbanim sadržajima. (Tbl V sl. 9) Slika je to administrativno-birokatskog državnog aparata i kapitalističkog duha čija je vizuelna paradigma pravolinijska planska fizionomija¹¹¹ zasnovana na racionalnosti i funkcionalnosti a ne simboli. ¹¹² Slučaj "Šadrvanske mahale" poslije 1911. godine pokazuje da se potencija nametanja novih fizičkih odnosa zgrade Kotarskog ureda i suda nije ograničila na njezin neposredni prostor, već da se posredstvom tog prostora prenijela i na ostale dijelove Visokog pozicionirane na ravnom terenu. Glavni element koji je udario kurs daljem razvoju linearne sheme u planu naselja na ravničarskom terenu jeste ulica regulirana poslije požara 1911. godine. Ona pravolinijski spaja prostor novoformiranog centra sa prostorom koji gravitira godinu dana prije (1910. godine) izgrađenoj Narodnoj osnovnoj školi na kraljevcu.

¹¹¹ Po Mumfordu ovakve dinamične pravolinijske tendencije planskog strukturiranja novovjekovnog grada mogu se pratiti od epohe baroka iza kojih stoje interesi kapitalizma i novo shvaćanje prostora sa njegovim svođenjem na *mjeru i red*. Vidi: Mumford, L. (1968.), 408. Industrijsko doba je baroknu ekstravaganciju i apsolutističku simboliku nadomjestilo racionalnom formom i funkcijom.

¹¹² I utopijski gradovi polažu na racionalnost, ali su im pravilne geometrijske forme dodijeljene kao simbolička refleksija kosmosa. Vidi: Lazarević, N. (1988.), 82.

Pravolinijsko dejstvo iz areala definiranog zgradom Kotarskog ureda i suda ka unutrašnjosti naselja osnaženo je izgradnjom potpornog zida kao i situiranjem tada glavne ulice u gradu paralelno sa rijekom i zidom – pojačanjem intenziteta "ivičnosti" rijeke Bosne. Na ovaj način rijeke Fojnica i Bosna dobivaju jaču dimenziju bočnih linija koje blokiraju rasipanje spomenutog dejstva na više strana i usmjeravaju ga isključivo na "mahalu".

3. 4. Stambena arhitektura i mahale – od spontanosti do projektovanja i planiranja

3. 4. 1. Obilježja izvornih mahala i stambene arhitekture

Čaršija je kao centar zanatstva i trgovine, kao raskrsnica glavnih puteva bila srce naselja, a mahale kao stambeni dijelovi naselja bile su izdvojene i izolirane. Mahala je uvijek na posebnu prostoru i izvan jačih prometnih arterija.¹¹³ Predstavljale su funkcionalne stambene cjeline, a u Visokom su najčešće imale 40 do 55 domaćinstava,¹¹⁴ džamiju (mahalsku), pekaru, trgovinu živežnim namirnicama, mekteb i zajedničku česmu.¹¹⁵ Mahale, sokaci i čikme nazivani su po porodicama, geografskim pojmovima ili osobinama. Na srednji vijek upućuju spomenuti toponimi Perutac, Varoš, Kraljevac, Ljetovik koji su se uz ostale dijelove grada održali i do danas. O izvornim ambijentalnim vrijednostima mahala u Visokom stvorit će se jasnija slika u komparaciji sa stanjem nakon njihovog urbanističkog tretmana početkom druge decenije XX. stoljeća. Prije toga neophodno je reći nešto i o njenim elementima – kućama.

Kuće za stanovanje imaju obilježje i duh orijentalne stambene arhitekture, ali je u Visokom evidentan i utjecaj bosanskog srednjeg vijeka. One su najčešće poredane u nizu i naizmjenično ih razdvaja dvorište.

Ostatak srednjovjekovlja u stambenim kućama je forma krova. Srednjovjekovna stambena arhitektura u Bosni je oblikovanje krova rješavala na bazi zadatka zaštite od relativno obilnih kišnih padavina i dugotrajnog snježnog pokrivača s obzirom na neposredno dostupnu građu i njezine tehničke i konstruktivne mogućnosti. *Piramida krova je idealan završetak donjih*

¹¹³ Bejtić, A. (1953.), 236.

¹¹⁴ Husić, A. (2014.), 5.

¹¹⁵ Čelić, Dž. (1987.), 76.

*kubičnih formi kuće. Visina krova približno iznosi koliko i ukupna visina spratne kuće. Kod širih raspona krova visina se povećava, ali nikad ne prelazi preko dimenzija koje su određene prirodnim materijalima.*¹¹⁶

U tom smislu drvena građa i strma krovna konstrukcija prepoznati su kao najpraktičnije rješenje i primjenjivani su kao autohtoni izraz u Visokom sve do početka XX. stoljeća.¹¹⁷ Strmi četveroslivni krovovi karakteristični su i za druge centralnobosanske gradove i mjesta poput Jajca, Travnika, Kreševa i Vareša,¹¹⁸ kao i Vranduka i Fojnice. Sami po sebi oni su vrlo važni elementi urbane cjeline¹¹⁹ ali u ambijentu Visokog bili su naročito harmonični u odnosu na neposrednu okolinu. Piramidalne forme krovova asocijacija su na ključni prirodni akcent Visokog – brdo Visočicu koje u sebi nosi snažne reminiscencije na inicijalnu fazu urbane geneza ovoga mjesta. U panorami kasabe djelovali su kao njegova umanjena multiplikacija slobodno razbacana diljem kasabe.

Drvo je općenito dominiralo u gradskoj stambenoj arhitekturi, a logika drvene konstrukcije vodila je prema tektonskom izrazu.¹²⁰ U simbiozi orijentalnih i alpskih utjecaja kuće centralne Bosne po pravilu su zatvorene u čvrstu kubičnu formu, bez zidovima opasanih avlija, bez trijemova u prizemlju, bez otvorenih kamerija i divanhana.¹²¹ U stambenim zonama Visokog na strmom terenu vjerovano se moglo naići i na takva rješenja. Na to upućuje i kadar fotografije jednog dijela Kraljevca. (Tbl. XIV sl. 25) Tu je kompromitirana avlijska intima lišila okućnicu visokih zidova. Forme kuća su nerazvijene i zatvorene, a iz njihovog međuodnosa se nazire važan oblikovni princip u orijentalno-bosanskom urbanizmu – pravo ili težnja za vidikom.¹²²

Međutim, dobar dio stambenog fonda upućuje na utjecaje iz Sarajeva. Fotografije su tu također ključno svjedočanstvo, naročito za mahale u ravnici, ali i za stambene partije na terenu. (Tbl. II sl. 3 i Tbl. X sl. 20).

¹¹⁶ Krzović, I. (2014.), 170.

¹¹⁷ O odnosu klime i krovne konstrukcije objekata u Visokom vidi: Krstić, B. (1965.), 13.

¹¹⁸ Vidi: Čelić, Dž. (1987.), 82.

¹¹⁹ Krzović, I. (2014.), 170.

¹²⁰ Čelić, Dž. (1987.), 84.

¹²¹ Isto, 85.

¹²² O sprezi strmine terena, "prava na vidik" i forme kuće centralne Bosne vidi: Chabbouch Akšamija, Lemja; Šabić, Lejla *Tradicionalna travnička kuća. Spontano stvoreni prostorni obrasci*. Zavičajni muzej Travnik i Arhitektonski fakultet Sarajevo, Travnik-Sarajevo, (2018.), 69.

Na njima su stare gradske porodične kuće bile oblikovane kao zatvorena porodična cjelina u okviru koje se odvijao život i kretala porodica. Važnu ulogu igrala je avlija, najčešće kaldrmisana i ograđena visokim zidom.¹²³ Oblikovanje nije bilo naglašeno prema ulici, nego prema avliji, bašći ili panorami grada. Ovisno od raspoloživog prostora kuće su ponekad bile i dublje uvučene u avliju. Stoga je princip funkcionalnosti dominirao u oblikovanju spoljašnjeg i unutrašnjeg izgleda. Utjecaji iz Sarajeva nisu neobični zbog blizine ova dva grada. Razlika je što se u Sarajevu susreću i mnogo razvijenije i reprezentativnije forme, kao i veća razvijenost po horizontali uz dosta blaži nagib krovnih slivova. Pokrov je u Sarajevu "ćeremit", u Visokom je to šindra – vjerovatno relikv autohtonog, ali sigurno odjek veće rustikalnosti.

Uzimajući u obzir formu kuće i način njezine integracije sa okućnicom – ansambl,¹²⁴ stambeni objekti u Visokom kombiniraju odlike dva regionalna izraza prisutna u arhitekturi Bosne tog doba: *kontinentalno-bosanskog*, prepoznatljivog po kubičnim jednostavnim oblicima objekata sa strmim drvenim krovovima i *bosansko-orijentalnog*, karakterističnog po razvijenoj složenoj kompoziciji objekata i razuđenim krovovima.¹²⁵ Prvi se javlja u središnjim dijelovima Bosne i mjestima sa važnom ulogom u srednjovjekovnoj bosanskoj civilizaciji, a drugi je prisutan u većim gradskim središtima razvijanim pod snažnijim utjecajima iz središta Carstva, sa Sarajevom kao najizrazitijim primjerom.¹²⁶ Predosmanska arhitektonska tradicija Visokog je nesumnjivo ugrađena u temelje *kontinentalno-bosanskog izraza*, tako da je ovaj koncept tu dominantniji, prevashodno u formi svih krovova i arhitektonsko rješenje onih kuća koje su zadržale forme zatvorenih kubusa.

U Sarajevu je kultura stanovanja ovog doba unutrašnjost kuće snažnije stavila u interakciju sa okućnicom. Važna determinanta kućnog eksterijera je avlijski zid, a unutrašnju organizaciju

¹²³ Murgić, Franjo. "Visoko u Bosni", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih slovena*, (1903.), 89-90.

¹²⁴ *Analizom stambene zgrade zaključuje se da i ona pripada orijentalnom tipu stambene jedinice koja, pored obavezne funkcionalne podjele na muški i ženski dio, predstavlja uvijek slop tri osnovna arhitektonska motiva: prirodu obuhvaćenu zidom i paviljon unutar te prirode kao stambeni objekt. Prema tome, stambeni objekt nije samo kuća, već ansambl...* Kurto, Nedžad. *Arhitektura Bosne i Hercegovine. Razvoj bosanskoga stila*. Sarajevo Publishing, Sarajevo (1998.), 255.

¹²⁵ Likovna enciklopedija Jugoslavije, (1984.) 169-170.

¹²⁶ U literaturi se navodi i treći *hercegovačko-mediteranski* regionalni izraz čiji se utjecaji u stambenoj arhitekturi Visokog ne mogu identificirati. Po Hadžimuhamedović, Amri. "Poredbena analiza historijskog područja Jajca." U: Baština, III, Sarajevo (2007.), 302. ova klasifikacija je *pojednostavljena*. Takav zaključak potvrđuje i osmanskodobna arhitektura Visokog u kojoj ima izvjesnih elementa prelaznog rješenja, ali koja se zbog kvantitativne insuficijencije i neistraženosti ovdje ne može označiti kao "pod-tip".

kompleksa izvana je teško nagovijestiti, naročito kod najreprezentativnijih primjera (Svrzina Kuća). Zbog blizine Sarajeva jasno je da ovakva rješenja nisu ostala bez odjeka u Visokom, pa je u ravničarskim mahalama (stasalim kasnije u urbanoj genezi ovog grada) prisustvo zida i integriranje kuća u avlijski kompleks jako čest model. Kuće se svojom kraćom stranom orijentiraju prema ulici, tako da im je vrlo često teško predvidjeti ne samo sveukupnu formu, već i njihove gabarite. Gradske kuće u Jajcu, kao najizrazitiji primjeri *kontinentalno-bosanskog izraza*, većinom odstupaju od ovakvog koncepta. To su najčešće zatvorena tijela, vrlo predvidivih oblika čak i sa distance. Činjenica da to ovdje nije dominantan model, osmanskodobnu stambenu arhitekturu Visokog ne određuje isključivo *kontinentalno-bosanskim arhitektonskim izrazom*.

Materijalizacija visočkih kuća nosi snažno ruralno obilježje. Elementi tla i prirode iz bliže okolice dominiraju u njihovom fizičkom sastavu. Nije ustanovljeno prisustvo razvijenih transpozicijskih rješenja i razlaganja masa objekata u autonomne stambene segmente. Doksati i divanhane imaju značajnu ulogu u arhitektonskom repertoaru osmanskodobnog Visokog. Upravo njihova učestalost je važan indikator urbaniziranog načina života u visočkoj kasabi.¹²⁷ Karakteristična je mala visina doksata od tla - *na dohvat ruke su* (Grabrijan).¹²⁸ Kao da signaliziraju mali otpor gravitacijskoj privlačnosti zemlje, kojoj je u osmanskodobnom životu, čak i na njegovom zalasku, ovdje sve gravitiralo. Stidljiva visina i skromni gabariti tih doksata oslikavaju urbanističku nepretencioznost proisteklu iz stege okoštalih društvenih odnosa, malograđanskog sitno-obrtničkog mentaliteta, te potrebe i imperativa posjedovanja zemlje. Arhitektonsko-urbanističke ambicije tu se nisu rasplamsavale niti zbog izvjesne unutrašnje harmonije i samoodrživosti ovog gradskog organizma gdje je poznavanje i kultivisanje prirode ugrađeno u temelje fizičke i duhovne egzistencije.

¹²⁷ Ustanovljujući analogiju kuće u Visokom sa tradicionalnom Travničkom kućom u naselju Osoje na razini ruralnog ishodišta i spontanosti u njihovu nastanku, onda se konstatacija da je *najeksplicitniji urbani element kuće u Osoju doksat na uličnoj fasadi* može primijeniti i na stambenu arhitekturu Visokog. Iza izrečene konstatacije stoji jedna od najsveobuhvatnijih recentnih studija autohtonog bosanskohercegovačkog urbanog ambijenta osmanskodobne provenijencije autorica Akšamija, L. i Šabić, L. (2018.), 67.

¹²⁸ U humanim dimenzijama stambene arhitekture u Bosni i Hercegovini islamsko-orijentalne provenijencije Dušan Grabrijan vidi inspiraciju za moderna rješenja. Svjestan je neadekvatnosti prometnih, higijenskih i ekonomskih standarda u kontekstu modernog doba, ali u konstrukciji, estetici i ideji tradicionalne "bosansko-muslimanske" gradnje vidi privlačnost i sugerira premošćivanje jaza između te vrste tradicije i suvremenosti. Kao jednu od ključnih impresija o kvalitetima autohtone bosansko-orijentalne arhitekture koristi izraz: *arhitektura nadohvat čovječe ruke*. O tome u: Čelić, Dž. (1970.), 52.

3. 4. 2. "Mahala" između orijentalnog duha spontanosti i zapadnog planiranja

Mahale su bile zadnje na repertoaru austrougarskog urbanizma i arhitekture – kada su se temeljitije počeli baviti njima, već su promijenile idejni kurs u odnosu spram tradicionalnog graditeljstva. Na intervenciju u visočkim mahalama austrougarska vlast je bila potaknuta velikim požarom iz 1911. godine. Požar je sa lica zemlje izbrisao veći dio tadašnjeg Visokog, a mahale u ravnici potpuno. Ostavio je skoro čist prostor za realizaciju novog urbanog iskaza. Nije moglo biti ni govora o planu izgradnje ičega drugog, osim novih mahala. Međutim, u njihovom neposrednom susjedstvu prethodno su formirani sadržaji koji odudaraju od logike orijentalno-islamskog urbanizma. Na sjeveroistočnom rubu to je bilo novo administrativno jezgro, a na jugozapadnom nova osnovna škola na Kraljevcu. Sada je iskrsla prilika da se oni međusobno bolje povežu.

U kolikoj mjeri se vizualna tenzija između dvije rubne tačke nizinskih mahala odrazila na strukturiranje njihovog unutrašnjeg prostora možemo naslutiti i na osnovu sadašnjeg plana grada Visokog i panoramske fotografije nastale nedugo nakon planske regulacije. (Tbl. XV sl. 26 i Tbl. IX sl. 18.) U njemu su vidljivi zadržani prostorni odnosi u stambenim kvartovima stasalim neposredno nakon definiranja njihovog obima spomenutim punktovima. Mahale, nastale nakon velikog požara iz 1911. godine u planu svojih konstitucija pokazuju težnju ka geometrijskom strukturiranju. Određuju ih pravolinijske ulice koje se sijeku pod pravim uglom. One odudaraju od krivudavih sokaka karakterističnih za područje grada izvorne osmanskodobne urbane fizionomije sa slobodnijim međusobnim fizičkim odnosima individualnih stambenih jedinica uz određenu dozu poštivanja oblika terena na kojem su pozicionirane. Iako su nove (austrougarske) mahale zadržale orijentalno-bosanski prostorni sklop uz aplikaciju izvornih stilskih i likovnih elemenata na stambenim objektima, njima ipak provejava novi duh otklona od prizvuka rudimentarnog karakterističnog za osmanskodobni visočki ambijent. Dok je u izvornoj mahali ključni faktor integracije prostora bila džamija oko koje se ona (mahala) razvijala, struktura mahale nastale poslije 1912. godine (Šadravska mahala) u velikoj mjeri određena ja ulicom koja direktno pravolinijski spaja prostor Narodne osnovne škole na Kraljevcu sa prostorom ispred Kotarskog ureda i suda na Jaljiji. Ta situacija je uočljiva i na panorami Visokog posmatranoj iza Narodne osnovne škole (Tbl. VI sl. 12) sa jasno uočljivom pravolinijskom ulicom što prolazi kroz srce mahale indiferentno prema džamiji. Mahali se sada izmiče unutrašnje težište zbog prilagođavanja principima saobraćajne

korespondencije između punktova pozicioniranih izvan nje – to u određenoj mjeri narušava njenu (uslovno rečeno) ambijentalnu autonomiju i intimu.

Mahale koje su u ovom periodu bile predmetom višeg stupnja transformacije su današnje mahale Šadrvan, Donja mahala, Hadži Hasanova mahala ili Saračica i mahala Bare. Mahala Šadrvan zauzima posebno mjesto jer su u njenoj transformaciji najviše došle do izražaja nove metode u koncipiranju i izgradnji naseobinskog kvarta. Tu je poslije 1911. godine urbanističko formiranje nadomjestilo stihijsku izgradnju i postalo je obrascem za planiranje i izgradnju ostale tri navedene mahale neposredno naslonjene na Šadrvansku; u odnosu na njih ona je, uostalom, imala centralni položaj.

Ortogonalna shema, projektovana na "praznom" prostoru poslije požara, oslonjena je na realizaciji pravolinijske ulice koja povezuje Kraljevac sa novim centrom. Pored nove forme, poprimila je i novu dimenziju kontinualne dužine mnogo veću od dužine ijedne mahalske ulice u osmanskodobnom Visokom. Naime, ova ulica dobija i funkciju saobraćajnice koja je nepripadajuća jednoj mahalskoj strukturi i ambijentu. Svojom aksijalnom ulogom u mahalskoj zoni (području koje je apsorbiralo nekadašnje četiri mahale, a sada se jednostavno zove "Mahala") istakla je svoju važnost u odnosu na ostale ulice u ovoj zoni, među kojima prije nije bilo hijerarhije. Ona postaje kičma uličnog sistema određenog putanjama racionalno-funkcionalnog karaktera koji se podređuje tehničkim uslovima, a ne običajima,¹²⁹ i koji od tada strukturira navedene četiri mahale. Jednostavan plan što teži ka geometriji stvara uvjete za brzu izgradnju, tako da je "nova" mahala formirana za samo par godina. S druge strane, stanje koje joj je prethodilo rezultat je višestoljetnog organskog nastanka i izgradnje potaknute dotrajavanjem i zamjenom pojedinačnih objekata.

Na katastarskim planovima, čije se najstarije evidencije sudeći po ucrtanom arhitektonskom fondu mogu sa sigurnošću smjestiti u vrijeme prije velikog požara,¹³⁰ stanje sa rasporedom ulica u ravničarskim mahalama na prvi pogled je slično stanju poslije 1911. godine. Na osnovu stanja na kartama teško je ustanoviti iz kojeg perioda potječu skice, jer su očita

¹²⁹ Hamidović, M. (2000.), 36.

¹³⁰ Katastarski planovi Visokog kojima raspolaže ovaj rad evidentiraju na razini plana urbanističke intervencije u izvedene u toku više decenija. Na osnovu ucrtanih zgrada i relevantnih podataka o vremenu njihovog nastanka, vremenski okvir ucrtavanja novonastalih objekata obuhvata raspon od 1880. do najkasnije 1910. godine. Ucrtavanje novina na stare planove je u to doba bila uobičajena katastarska praksa. Osnova na koju je intervenisano vjerovatno odražava stanje od prije 1880. godine. "Stari planovi". Arhiv Odsjeka za imovinsko-pravne poslove, geodetske poslove i katastar nekretnina Grada Visoko.

dodavanja sadržaja nastala decenijama (Tbl. XVI sl. 27). M. Filipović je u na osnovu svjedočanstava stanovništva sakupljenih u periodu od 1922. do 1927. godine o izvornim ulicama zabilježio sljedeće: *Do velikog požara 1911. godine, sve su ulice bile vrlo uske, krivudave i rđavo kaldrmisane. Takve su i sada ulice po periferiji: po Perucu, Kraljevcu i Rosuljama, gde nije dohvatio požar.*¹³¹ Vremenski raspon od 1911. do 1922. godine je mali da bi se sumnjalo u tačnost ovog svjedočanstva – njegovi prenosioci nisu morali biti samo stariji visočani, nego i veći dio populacije.

Ni na priloženoj mapi ne može se govoriti o geometrijski preciznim odnosima među saobraćajnicama, niti o njihovim striktnim linearnim putanjama. Frontovi ulica blago divergiraju i konvergiraju, i rjeđe su paralelni, a u stvarnosti se sve to dešavalo u blagom zakrivljenju nekada možda i izostavljenom u mapama. Na raskrscima se sokaci ne nadovezuju kolinearno. Ruka autora katastarske karte legitimno je mogla izostaviti neke mikronepravilnosti i izravnati određene linije jer iza ideje katastra leži potreba za preglednošću i jasnoćom prostora koji se evidentira. Predočene mape su rađene u mjerilu 1:1625 tako da ni tehnički nije bilo moguće ubilježiti sve slobodne finese u profilima ulica. Ako i uzmemo u obzir male korekcije, plan je još uvijek daleko od rigidne stereometrijske mreže. Na razini ulične perspektive utisak nepravilnosti je pojačan zbog slobodnijeg plasmana objekata u odnosu na ulicu, njihovih ispusta i spontanog rasporeda krovnih oblika. Prostorne analize D. Grabijana su pokazale da ni Sarajevo do početka "evropske civilizacije" nije poznavalo duge i pregledne perspektive: *Sve neki kratki prostorni sokaci sa doksatima...*¹³² Požar u Visokom će ukazati na anahronost tehničkih standarda sa aspekta zaštite i sigurnosti objekata. Urbanizam će u nastaloj pustoši iskoristiti priliku da disciplinira forme, odnose i perspektive.

3. 4. 3. Mahalske ulice u evoluciji ka linearnosti

Izvorne prometnice nisu bile produkt planiranja s ključnim obzirom na povezivanje vanjskih tačaka i efikasno kretanje. Nije isključeno da su neke ulice ili sokaci u mahalama nastali aglomeriranjem i koncentracijom objekata oko neizgrađenog prostora. U mahalama Visokog je uočljiv nešto viši stupanj prilagođavanja rasporeda objekata trasi prometnice – kao kontinuirana traka razigranih ploha zida ograde integriranog u tijelo i formu kuće. Ulice su

¹³¹ Filipović, M. S. (1928.), 439.

¹³² Čelić, Dž. (1970.), 77.

definirane zidnim "zavjesama" koje skrivaju intimu privatnih dvorišta i bašći u kojima se odvijao intiman porodični život proistekao iz patrijarhalnog društvenog ustrojstva. Često su i pomoćni objekti paralelni sa protežitošću ulice. Donji, nešto masivniji dijelovi kuća (u varijantama gdje su koncipirane po orijentalno-islamskim uzusima) mogli su poštovati liniju ulice. Međutim, brojni doksati i duboke krovne strehe remete monotoniju i strogu jasnoću: utisak je pitoreksno bogatstvo oblika. Ovakvi prostorni kvaliteti su obilježje većine tradicionalnih bosanskih mahalskih ambijenata. Impresioniran najviše arhitekturom Sarajeva, D. Grabrijan njihove vizuelne kvalitete sublimira na sljedeći način:

*Zidovi bosanskih zgrada povijaju se u prizemlju prema krivini ulice. Na katu, pak, se tzv. doksatima i divanhanama, izbacuju se na ulicu i avliju. Konačno se sve izravna i međusobno povezuje u potkrovlju sa širokim, geometrijski jasno određenim vijencima krovne konstrukcije.*¹³³

Svjedočanstva o izvornom visočkom mahalskom ambijentu (fotografije), ali i ambijent mahale nakon temeljite rekonstrukcije iz austrougarskog perioda, ostavljaju sličan, ako ne i identičan dojam Grabrijanovom. Pošto je Grabrijanovim analizama gotovo isključivo polazište Sarajevo, ovo je još jedan osnov tvrdnji o srodnosti ambijentalno-prostornih rješenja u zonama stanovanja Visokog i Sarajeva.

M. Filipović na osnovu iskaza također potvrđuje da je novo stanje u nizinskim mahalama rezultat planiranja. *Posle požara, tadašnja zemaljska vlada pomogla je, te se Visoko obnovilo po planu. Ulice su proširene, a kuće su s obe strane dovedene u pravac.*¹³⁴

Širina saobraćajnice uspostavljene na ovom prostoru poslije 1911. godine i karakter punktova njome povezanih, koji u isto vrijeme i definiraju i ograničavaju prostorno ovo područje, onemogućila je frekvencioniranje saobraćaja u tolikom kapacitetu da bi urušio intimnost i privatnost ovog prostora (ambijenta) inherentnu iskonskoj biti njegova postojanja. Nameće se utisak da su se planeri prilikom njezinog profiliranja povodili potrebom što efikasnijeg povezivanja dvije najvažnije putne komunikacije u gradu što su svojim značajem postale još više istaknute u strukturi saobraćajnica Visokog. Vertikalni rast stambenih objekata oko ove ulice nagovještava koridorski koncept, čija ideja doduše ovdje nije u potpunosti razvijena.

¹³³ Čelić, Dž. (1970.), 81.

¹³⁴ Filipović, M. S. (1928.), 440.

Ulice su progutale većinu slobodnog prostora, izuzev onoga što je ostavljen džamijskim haremima. U pojedinim uličnim potezima (u novim mahalama) reduciran je razmak između kuća iz čijeg vizuelnog sklopa je isčezlo drveće kao ključni prirodni detalj izvornika na njihovom mjestu. (Tbl. VII sl. 14.)

U urbanom kontekstu Visokog, perspektiva ove ulice postala je otvorenija, što je, uz težnju ka jednoobraznosti građevnih jedinica, stvorilo izvjestan dojam monotonije blago razbijene arealom i "raskršćem" kod Šadrvarske džamije. Monotonija se mogla razbiti eventualno i nekim momentom (stablo) smještenim u zonama između masa kuća, jer je njihov avlijski i vrtni okvir ostao vjeran osmanskodobnim principima. Nizanje jedinica uz ovu ulicu dešava se na bazi relativno pravilnog ritma masa kuća i avlijskog zida sa kapijom. Nepravilnost kao posljedica naslijeđenih karakteristika umanjena je uvođenjem regulacionih linija.

Iako se Visoko poslije požara 1911. godine urbanistički formira i dobiva osnov za budući organizovaniji razvoj,¹³⁵ u njegovoj urbanoj unutrašnjosti ipak su zadržani mnogi elementi i prednosti sela: slobodni prostori, vrtovi, pomoćni objekti i stabla, i to ne kao produkt projektovane zamisli, već kao relikv duboko ukorijenjene tradicije i običaja građenja u harmoniji sa prirodom.

Pojednostavljenje urbanističke osnove nije rezultat apriorne geometrijske projekcije cijelog prostora, već tipizacije objekata i standardizacije elemenata gradnje. Kretanje vozila na kotačima čije olakšanje se nije postavilo kao imperativ, ali je dobilo znatno veću ulogu, potaknulo je njezinu evoluciju ka linearnosti. Jasno je da ulice jednog organskog plana koji je svoju suptilnu kompleksnost oblika razvijao polako i u dugom vremenskom slijedu, svojim trasiranjem i veličinom, nisu bile podesne za takav promet. Novi kapitalistički duh išao je u prilog ubrzanju saobraćaja, ali presijecanje ulica pod pravim uglom zbog oštrog skretanja u "mahali" je onemogućilo tendencije ubrzanja u punom kapacitetu.

3. 4. 4. "Bosanski slog" – rješenje cijelog gradskog distrikta

Potpunom ostvarenju nove racionalističke urbane ideologije uz odsustvo realizacija kolektivnog stanovanja u prostoru mahale stajale su prepreke. To su se još uvijek široko prisutna predindustrijska privreda i duboko ukorijenjene strukture običaja i društvenih odnosa koji svoju egzistenciju materijalno temelje u individualnim stanovima ljudi, sakralnim

¹³⁵ Krstić, B. (1965.), 7.

objektima, grobljima i česmama što su ljudima kroz više generacija davali smisao života. Veliki požar iz 1911. godine zbrisao je tehnički skromno realizirane građevine, ali nije mogao da iskorijeni tvrdokornu memoriju i tenziju ka mjestima sa kulturnim statusom (sa snažnom asocijacijom u njihovim kamenim reliktima) isprepletenu sa ljubomorno čuvanim vlasničkim pravima nad brojnim parcijalnim česticama.

Formulaciju "bosanski slog" prvi je dao arhitekt Josip Vancaš.¹³⁶ Time je obilježio arhitekturu koja *evolucijom iz tradirane secesije u jednom visoko kreativnom odnosu prema naslijeđu upostavlja logičku vezu funkcije, materijala i konstrukcije, a oblikovno sadrži sve atribute memorije mjesta.*¹³⁷

Realizacije stambenih kuća u Visokom u ovom stilskom maniru su manje kreativne, a više reinterpretacija tradicionalnog zbog brojnih detalja transponiranih iz arhitekture naslijeđa. Tehnički aspekti njihove gradnje su odraz novog vremena i ključni faktor odmaka od izvornika. Ali tehničko poboljšanje je važan uzrok opstanka ovih kuća do danas i zalog postojanja u budućnosti. To je danas područje u sklopu Visokog sa najviše asocijacija na izvorni mahalski ambijent sa svim atributima *memorije mjesta*. Vrijeme rekonstrukcije mahale poklapa se sa redefinicijom odnosa prema autentičnom stilskom izrazu ovog podneblja. Pred kraj austrougarskog perioda *pristup zatečenoj graditeljskoj baštini postaje analitički, a primjena ove umjetnosti sve selektivnija i sve bliža lokalnim manifestacijama osmansko-turskog naslijeđa.*¹³⁸ Takav pristup potaknut će razvojni tok bosanskohercegovačke arhitekture pod nazivom "bosanski slog"¹³⁹ koji duh mjesta i graditeljsku tradiciju uzimaju kao osnovu za formulaciju vlastitog iskaza.¹⁴⁰ U Visokom je gradska zona "mahale" konzistentno rješena u "bosanskom slogu" sa stambenom arhitekturom kao preformulacijom izvorne gradske kuće. (Tbl. VII sl. 14.)

¹³⁶ Kurto, N. (1998.), 254.

¹³⁷ Isto, 285.

¹³⁸ Kurto, Nedžad. "Arhitektura austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini. Historijske osnove rane moderne." U: *Prilozi instituta za Istoriju*, Sarajevo, (1999.), 118.

¹³⁹ Iste godine Josip Vancaš je podnio poznatu razoluciju Zemaljskom saboru gdje se prvi put koristi termin "bosanski slog", a koja oslikava promjenu u shvatanju najistaknutijeg arhitekta u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda prema njezinom autohtonom arhitektonskom naslijeđu u vrijeme kada već postoje ostvarenja koja zadiru u suštinu tradicionalnog graditeljstva. O tome Krzović, I. (1987.), 225-226; Kurto, N. (1999.), 123.

¹⁴⁰ Kurto, N. (1999.), 119.

Na kućama u "bosanskom slogu", uz važne izvorne transpozicione elemente, zadržani su i važni detalji: doksati, isturene strehe, divanhane, demiri, kapije itd., ali u dosta manjem broju varijabli nego ranije. Sugestiji duha lokalne arhitekture doprinosi konstruktivna suština i zadržano insistiranje na prostornim vrijednostima tradicionalnog umijeća građenja. Međutim, estetski "tretman" na ambijentalnom planu izgubio je pitoresknu snagu zbog težnje ka monotoniji i jednoobraznosti. Duž ulica proteže se pravilnost fasada u vidu čestog ponavljanja čardaka sa istovjetnim ritmom u rasporedu prozorskih otvora. Uspostavljena je stilska veza između dispozicija i karaktera uličnih pročelja. Homogenost se izražava i kontinuitetom materijala i detaljima na fasadama. Naravno, u najtransformiranijoj ulici, kontinualno je i dosljedno poštovanje rigidne linearnosti ulice. Stambene jedinice se "ponavlački-nizno" multipliciraju uz ulice formirajući skupa s njima mrežu u strukturi naselja, a izgled i karakteristike topografije i njihovo djelovanje postaje irelevantno za fizičku strukturu transformiranih mahala u Visokom. Svi ti čimbenici određuju ovo područje kao poseban gradski distrikt prepoznatljiv u današnjem organizmu Visokog.¹⁴¹ Zbog relativne dosljednosti protežiranja srodnih formalnih kvaliteta i narušenog centraliteta džamija, izbrisane su posebnosti više mahala (barem njih četiri) a prostor koje su one nekad zauzimale, u novom sklopu Visokog se i danas jednostavno percipira i označava kao "mahala". Obilježje cijelog prostora nekadašnje tri zasebne mahale poslije 1912. godine postala homogeniziranost na bazi dosljedne primjene formalno-likovnih rješenja stambenih objekata. Naknadno je ta homogeniziranost narušena interpolacijom i zamjenom objekata izgrađenih 1912. godine neadekvatnim zdanjima.

Kuća, sa "arhaičnim" prizvukom sada postaju ekstrovertnije. Naprednije tehničke mogućnosti građenja zidnim plohamu daju čvrstoću sa mogućnostima formiranja većih otvora uz čije rubove se aplicira rezervisani drveni ornament. Krov, čija je forma u izvornim kućama često zauzimala skoro polovinu lika objekta,¹⁴² sada ne samo da je reduciran u svojoj pojavnosti, već je povučen iz vidokruga posmatrača zbog naraslih vertikalnih gabarita objekata i povećanja gabarita čardaka. Iznimno strmi nagib stranica krova od 50-60 stepeni kod izvornih kuća podizao je sljemenu gredu ili tjeme krova dodatno u vis sa povećanjem osnove prostora

¹⁴¹ O slikovnim determinantama "gradskog distrikta" vidi: Linč, Kevin. *Slika jednog grada*. Građevinska knjiga, Beograd, (1974.), 121-122; 132.

¹⁴² Detaljnim ispitivanjem ovu činjenicu je ustanovio I. Krzović kao kvalitet u osmanskodobnoj arhitekturi i urbanizmu Kreševa. Krzović I. (2014.), 170. Bliskost Visokog i Kreševa i ustanovljena srodnost arhitektonskih rješenja, zajedno sa fotografskim svjedočanstvima o autentičnoj arhitekturi Visokog, čine ovu konstataciju primjenjivom i u Visokom.

koji treba natkriti. Uslijed toga, starije kuće sa većim gabaritima su mogle biti i visočije od novih. I pored relativno velike visine tjemena krova od tla, dojam je uglavnom bio horizontalni, zbog razlučivog spratnog koncepta: katovi su se jasno razlikovali dugim nizovima prozora, ako već nema istaka gornjih dijelova objekta.

Nova varijanta zidu daje veću važnost u formi kuće. On dobija na masi, a njegov sastav od industrijski proizvedenih cigli i inženjerska preciznost izvođenja iskazuju se u pravilnosti, stabilnosti i trajnosti. Jedino su doksati građeni u bondruk sistemu, a često su centralno postavljani na zidu kuće prema ulici. Simetrične tendencije na stranama kuća orijentiranim prema javnom prostoru reflektiraju naraslu svijest u važnosti vizualne pojavnosti. Na tom tragu je i otvaranje prizemnih zona građevine prema ulici većim brojem prozorskih otvora i povećanjem njihove veličine. Izvorne kuće najčešće tu nisu imale otvore, a kada su ih imale to su bili mali proboji iz zidne mase napravljeni radi ulaska prirodnog osvjetljenja u unutrašnjost. Stare kuće su uslijed toga vertikalno jasno bile raščlanjene na donji masivni dio i gornji lagani. Nove kuće su i u vertikalnoj raščlambi homogeniziranije, što je poklapanje sa procesom formalno-likovnog homogeniziranja cijelog "mahalskog distrikta". Osjeti se da segment kuće koji komunicira sa ulicom postaje vizuelno naglašeniji od ostalih, dok su ansamblu izvornih kuća u nekim reprezentativnim primjerima svoje ključne funkcionalne i estetske sadržaje držale diskretnije. (Tbl. XIV sl. 24)

Samo je jedan objekat izgrađen u novom mahalskom ambijentalnom kontekstu imao balkon kao centralni elemente fasade – orijentisan prema vani. I u tom slučaju on nije pretjerano istaknut: pojavljuje se stidljivo vjerovatno zbog svijesti o arhitektonskom kontekstu u kojem se odražava vjekovna rezerviranost građevina spram vanjskog svijeta. Uslovna zatvorenost na relaciji privatno–javno rezultat je duboko ukorijenjenog patrijarhalnog mentaliteta čije lagano rastakanje nagovještava možda i ovaj balkon.

U novoj Šadrvarskoj mahali, gabaritima i stilom posebno se ističe kuća Salihage-Šehovića, tadašnjeg uglednog općinskog načelnika. (Tbl. VII sl. 15) Interesantno je da je to jedina kuća na ovom području koja nije izgrađena u "bosanskom slogu". Samo je detalji sa sporednih strana vežu za izvorne kuće. Kao da je u arhitektonski jezik prenesen njegov govor prilikom dočeka cara Franje u Visokom gdje se očituju zavidne konformističke sposobnosti onih visočkih starosjedilaca čija je doza prilagodljivosti novim kulturološkim obrascima ovisila od

pozicioniranosti u lokalnom upravnom aparatu novopridošle vlasti.¹⁴³ Interesantno je da i obiteljska kuća ovoga lokalnog glavešine neodoljivo podsjeća na zgradu Općine u Visokom izgrađenu desetak godina ranije; više svojim korpusom i kompozicijom otvora na fasadi, nego stilskim aplikacijama. U toj neobičnoj situaciji jedan porodični objekat sebi priskrbljuje formu "reprezentativnosti" eksplicitnim pozivanjem na konkretan javni objekat i to u hladnijoj varijanti birokratske arhitektonske estetike toga vremena.

3. 4. 5. Preživjele "nepravilnosti"

Mahale na "terenu" su međusobno slabo infrastrukturno povezane jer njihov sistem ima izraženo poprečno usmjerenje prema ulici koja je bila glavna saobraćajnica u Visokom u srednjem vijeku i u osmanskome dobu (današnja Ul. Kralja Tvrtka). Pozicionirane su na brežuljcima i grebenastim brdskim ispustima koji se spuštaju od podnožja Visočice ka ravnici. Za razliku od njih, transformirane mahale u nizini su međusobno puno bolje povezane zbog nedostatka topografskih barijera.

Pouzđano se zna da je jedna takva barijera opstala i u ovom periodu da bi kasnije bila izbrisana: to je Kraljevački potok. On je kriv za jednu važnu nepravilnost evidentnu i u današnjoj strukturi Visokog. Pored očito kulturnih konotacija, u srednjovjekovnoj kulturi stanovanja bio je prepoznat kao važan vitalni i ambijentalni resurs. Takve kvalitete prepoznalo je i osmansko doba zbog poklapanja sa njegovim smislom za organizaciju gradskog prostora. Uslijed fokusa na druge dijelove grada i karakterističnog odsustva senzibiliteta za potencijale prirodnih datosti terena u artikulaciji urbanog prostora, austrougarske intervencije zaobišle su ovaj interesantan detalj. Moderno doba je naknadno u njemu vidjelo infrastrukturni kanalizacioni i prometni potencijal, koji se zbog običaja, vlasničkih prava, utvrđenih parcela i granica, i nakon natkrivanja nije dao pravolinijski u potpunosti podrediti njegovom izrazu.

Ulice u na strmome terenu Visokog ostale su vizuelno "blokirane" raznim krivinama koje su posljedica prilagođavanja terenu (topografiji) – onemogućeno je njihovo perspektivno otvaranje kao u nizini. Mnoge od njih su i "ćor-sokaci" što je očuvalo efekat intimnosti i identiteta ovog dijela grada, ali maksimalno do sredine XX. stoljeća. Nakon toga, u padinskim predjelima nestalo je svega izvornog izuzev rasporeda i oblika ulica i lokacija sakralnih

¹⁴³ Integralna forma govora u: Čakić, Goran; Antović, Zdenko. *Car-kralj u Visokom*. Zdenko Antović, Goran Čakić, Visoko (2017.), 6.

objekata. Austrougarske intervencije nakon 1911. godine u nizinskim mahalama u svjetlu te činjenice, pokazale su se vizionarskim. Jedino su one pokušale ostvariti kakvu takvu vezu sa autohtonim naslijeđem. Za vrijeme kada su realizirane, mogu se okarakterisati naprednim.

3. 5. Rijeke i mostovi u prostoru Visokog

Od urbanih elemenata što je osmansko doba ostavilo u zavještanje austrougarskom, važnih za fizionomiju Visokog, a individualno uočljivih u izvorima ili nagoviještenih u tragovima ostataka, treba navesti i mostove. U vakufnamama se spominju mostovi na rijeci Bosni iz 1477. i 1526. godine što su ih sagradili Ajas-beg, odnosno Muslihudin Čekrečija. Pretpostavlja se da je potonji vakif podigao most na mjestu prethodnog koji je navjerovatnije uništila vodena stihija.¹⁴⁴ Izvjesno je da su oba ova mosta građena od drvene konstrukcije koja nije bila kadra oduprijeti se nepredvidivim i naglim oscilacijama u protoku vode. Na više mjesta nizvodno od ušća rijeke Fojnice u Bosnu razbacani su brojni drveni ostaci mostova. I u XIX. stoljeću zabilježena je vodena stihija sa razornim posljedicama po most na Bosni, kao i njegova rekonstrukcija. Katastrofalne poplave nisu zaobišle ni obale rijeke Fojnice jer je zabilježeno uništenje Tabačke džamije i tekije na njenoj obali.¹⁴⁵ Najstariji podatak o gradnji mosta na ovoj rijeci u području Visokog datira iz 1557. godine, iako tačna lokacija i druge pojedinosti o njemu nisu poznate.¹⁴⁶

Skromne tehničke karakteristike i trošni materijali od kojih su bili sačinjeni, upućuju na komunikacijske aspekte kojima su se povodili njihovi graditelji. Po strani su ostale arhitektonske i vizuelne kvalitete toliko karakteristične za brojne osmanskodobne mostove u Bosni i Hercegovini sa najvišim umjetničkim dometima.

Izgradnja mostova na Bosni u Visokom kao sastavnih dijelova vakufa čija je glavina zavješšana u Sarajevu sa primarnim ciljem održavanja sarajevskog vakufa, pored toga što ilustrira podređen položaj Visokog u odnosu na Sarajevo u strateškim planovima osmanske države, dodatno upućuje na tranzitni karakter ovih mostova. Dolinom rijeke Bosne, njenom

¹⁴⁴ Husić, A. (2014.), 7.

¹⁴⁵ Hodžić, Ibrahim; Krzović, Ibrahim. *Bijela džamija u Visokom.*, Odbor islamske zajednice, Visoko, (1980.), 13-15.

¹⁴⁶ Husić, A. (2014.), 7.

desnom stranom ovdje premošćenom, išla je najpogodnija trasa puta od Visokog do Sarajeva (sačuvana je do modernih dana).

Inače, na desnim obalama rijeka Bosne i Fojnice (Željeznice) u sklopu kasabe Visokog nisu bili koncentrirani nikakvi urbani sadržaji. Visočki mostovi ovoga doba nisu bili glavna vizuelna i urbana poenta grada kao mostovi Mostara, Višegrada i Konjica, ili niz više njih kao važna komponenta Sarajeva, već obična prometna spona sa važnim drumovima ili okolinom grada, tako da su u prostornoj slici rijeke zadržale ivičnu ulogu u naselju.

3. 5. 1. Austrougarsko ignoriranje i integriranje rijeka

Rijeke Fojnica i Bosna nisu nikada bile integralni dijelovi visočke čaršije već njene ivice, teško prolazne barijere za poprečno kretanje. Na njihovim desnim obalama nije bilo dinamičnih urbanih sadržaja sa kojim bi grad ostvario interferentni odnos. Pogotovo je to izraženo na desnoj obali rijeke Bosne gdje je nasuprot grada i zgrade o kojoj se govori smješteno groblje. Staro gradsko groblje, tako se naziva, postoji i danas dodatno je isključilo mogućnost artikulacije visočkog naselja na obje strane rijeke i viši stupanj urbane integracije lijeve i desne obale rijeke.

Visoko općenito nikada nije bilo suviše otvoreno prema rijekama, iako je njegov nastanak u srednjem vijeku velikim dijelom bio uvjetovan i blizinom ušća rijeke Fojnice u Bosnu. Za razliku od srednjevjekovnog, osmanskodobno Visoko je jednim manjim dijelom ostvarilo funkcionalni kontakt sa rijekom Fojnicom. U jednom manjem dijelu svoga toka pored čaršije, rijeka Fojnica postaje poprištem proizvodne djelatnosti (instalacije stupa za štavljenje kože). U austrougarskom periodu grad se proširio do samog ušća ovih dviju rijeka i još više "nasjeo" na njih a nije se otvorio prema njima. To je neobično tim više što na desnoj obali Fojnice nije bilo terenskih i funkcionalnih barijera za širenje grada, a obala je naslonjena neposredno na centar grada. Na prelazu XIX. u XX. stoljeće dešava se čak distanciranje od rijeke izgradnjom spomenutog podzida što podupire tada novostvorenu ulicu Jalija. Ulica Jalija se zajedno sa podzidom nastavlja duž obala rijeke Bosne, a nosi naziv iz osmanskog perioda kada se "jalijom" nazivao otvoren prazan prostor prema rijekama. Naselje se više ne spušta direktno i otvoreno na rijeku – rijeka se još više distancira od njegovog sklopa i dodatno dobija na karakteru ivičnosti.

Tako Visoko snažnije naliže na ivice (samo dijelom gdje se nalaze današnje Luke grad nije nasjeo na prirodnu ivicu – rijeku Bosnu), jer se ne širi preko Fojnice. Sa one strane gdje se

ispriječila topografija (brdski teren) nije se moglo niti fizički širiti. Rezultat toga je sve gušća koncentracija elemenata na već postojećem "urbanom" prostoru. Iako je u austrougarskom periodu ipak došlo do širenja preko rijeke Bosne (sadržaji na području današnje Stanice), taj dio Visokog nikada (pa tako ni sada) nije bio tiješnje inkorporiran u opću strukturu grada. Između ostaloga i zbog toga mostogradnja nije dala novi iskaz jer se nije javila velika potreba razbijanja "malog svijeta" arhaičnog Visokog.

Nova glavna ulica postavljena ispred Zgrade kotarskog ureda i suda i Zgrade Općine, ulica oko koje su situirani najvažniji novi urbani i institucionalni elementi, u sastavni dio svoje cjelokupne slike je inkorporirala i prisustvo elementa "zelenog okvira". (Tbl. VII sl. 13) To je silueta brda Visočice toliko karakteristična za ovaj grad iz ranijih epoha kao ključni simbolički, historijski i institucionalni punkt u njegovoj protourbanoj fazi – glavna poenta srednjovjekovnog Visokog. Bilo da je to postignuto namjerno ili slučajno, radi se o jedinom primjeru uspostave veze između javnih elemenata austrougarskog urbanizma sa autentičnim prirodnim okruženjem svedenim isključivo na vizuelnu razinu. U tom smislu indikativno je potpuno ignoriranje prirodnog ambijenta sa izvanrednim kvalitetima u vidu sastavaka dviju rijeka u zaleđu Zgrade kotarskog ureda i suda. Ona se postavila kao neprobojna fizička barijera tačno na mjestu gdje je grad imao najoptimalniju mogućnost da ostvari odnos sa ovom prirodnom atrakcijom.

3. 5. 2. Širenje preko rijeke Bosne

Sa druge strane rijeke Bosne javlja se, međutim, jedan funkcionalno i simbolički iznimno važan novi urbani element – željeznička stanica. Zbog nje dolazi i do koncentracije novih sadržaja na ovoj lokaciji, kao što su novoizgrađeni Franjevački samostan i prateće naselje. Radi se o rastu u skladu sa kontekstom i zahtjevima novog vremena, a uočljiva je izvjesna strukturalna izllocija i autonomija egzistiranja, mada je novostvorena austrougarska jezgra grada sada kudikamo bliža tu odavno prisutnom mostu koji spaja dvije obale.

Zgrada Franjevačkog samostana i Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, podignuta 1900. godine. (Tbl. VII sl. 16) Na fasadi, kao instrumentu komunikacije, protežira klasicistički model ravnoteže, mjere i jasnoće u suzdržanom ornamentu i suptilno odmjerenim masama. Sve to je u suglasju sa projiciranom duhovnom i odgojnom misijom ove ustanove.

Samostan je distanciran od prostora grada u čijoj užoj jezgri je zabilježeno postojanje Franjevačkog samostana ili kuće u srednjem vijeku, čega su franjevci u ovo doba bili svjesni. Veliki gabariti objekta bi u novim okolnostima bili nametljivi za odnose unutar grada. Tu se, za prilike nastanka, očituje poznavanje i poštivanje urbanističkog "duha" prostora kojem se vratio na raspolaganje kao novo znakovito obilježje. Arhitekturom samostana i gimnazije stvoren je novi urbani element sa kojim je staro, rijekama oivičeno Visoko, ostvarilo prostornu i likovnu interferenciju. To je polučilo funkcionalno i simboličko otvaranje, kao i sadržinsko obogaćenje grada. Njegov razvoj nastavljen je na bazi organskog policentrizma, a začeta je i integracija rijeka Fojnice i Bosne u srž visočke čaršije.

Važan sastavni dio ovog kompleksa jeste njegov "zeleni" okvir, karakterističan za franjevačko graditeljstvo i odgovarajući suštini razvoja Visokog kao grada, gdje je simbiotski odnos izgrađenih struktura i prirodne okoline sadržan u njegovoj iskonskoj biti.

3. 6. Sakralni objekti: lokalna obilježja i elementi strukture i identiteta gradskih područja

3. 6. 1. Bogomolje kroz razvoj, prostor i sliku Visokog

Džamije u Visokom su važne za uvid u izgubljenu izvornu strukturu i ambijentalne kvalitete grada. Izvorno neraskidive prostorne, likovne i funkcionalne veze između sakralnog objekta i stambenog segmenta koji mu gravitira u sklopu mahale su početkom XX. stoljeća lagano počele da popuštaju.

Ni jedna od visočkih osmanskodobnih džamija nije u potpunosti sačuvala svoju autentičnost. To su danas adaptirani i novoizgrađeni objekti, ali na izvornim lokacijama. Teško je odrediti tačno vrijeme izgradnje svake od njih. Neke nemaju sačuvanu ni vakufnamu niti tariha. Spoznaja o izvornim imenima većine džamija po njihovim osnivačima je rezultat narodne tradicije. Džamiju na Kraljevcu je po predanju izgradio neki Hadži Muruvet, Šadrvansku i Donjomahalsku Alaudin,¹⁴⁷ Saračicu Hadži Hasan Saračić, dok su Tabačku džamiju pored

¹⁴⁷ U vezi toga Kreševljaković, H. (1991.), 694-695. precizira: *Držim svakako da ove džamije nije sagradio jedan te isti dobrotvor, jer kad bi bilo tako, onda bi se razlikovale po dodatku atik i džedid (stara i nova) kao što*

svoje tabhane, podigli visočki tabaci. Za džamije u Rosuljama i na Novom brdu ne zna se uopće ko ih je sagradio. Po narodnoj tradiciji najstarije su već spomenute Hadži Ibrahimova džamija u Perutac mahali i Šerefudinova – čaršijska – džamija, što u potpunosti odgovara logici nastanka i izrastanja osmanskodobnog Visokog iz najstarijeg dijela čaršije gdje su one upravo izgrađene.

Do kraja osmanskog perioda Visoko je imalo ukupno devet džamija, dok je prije 1640. godine tu bilo sedam džamija, što znači da su dvije sagrađene kasnije.¹⁴⁸ Pozicija rubnih mahala na ravnom terenu bez prirodnih barijera i naslijeđenih sadržaja, a najudaljenijih od središta čaršije govori da su poslije sredine XVII stoljeća sagrađene džamije u mahali Rosulje i Donjoj mahali. Visoko se širilo tako što su se oko džamija formirale mahale. Vjerovatno je moglo važiti i opozitno, da kada se u određenoj mahali koncentrira višak stambenih sadržaja što ostanu izvan domašaja težišta (mahalske džamije), pa se sakralni objekat pozicionira s obzirom na novoformirane segmente naselja i uvjetuje njegovo daljnje koncentriranje.

Vremenom je većina ovih džamija poprimila ime po dijelu grada u kojem je smještena i koji joj gravitira, pa tako danas raspoznajemo Čaršijsku (kasnije Bijelu), Perutačku, Kraljevačku i Donjmahalsku džamiju. Novobrdaska i Rosuljačka džamija oduvijek su poznate samo po tim imenima. Dok je džamija Hadži Hasana Saračića zadržala sjećanje na svog utemeljitelja u imenu Saračića, Tabačka džamija nosi ime po esnafu koji ju je sagradio kao vlastitu zadužbinu u svrhu obavljanja vjerskih obreda članova tabačkog esnafa. Šadrvarska džamija dobila je naziv po šadrvanu kao znamenitosti što je pred njom i danas. Sa rastom džamija, može se pretpostaviti i rast broja mekteba, ali ne preciznije.¹⁴⁹

Nijedna visočka džamija nije izgrađena u klasičnom osmanskome stilu i nisu bile monumentalne. U vanjskom prostoru opažamo ih kao zbroj dva osnovna elementa: kubična forma osnovnog korupusa sa piramidalnim krovom i cilindrični minaret. Minareti su u slučaju kada su bili zidani bili prislonjeni uz molitveni prostor, ili su se u drvenoj varijanti oslanjale na tavanski gredni sklop izrastajući iz krovne konstrukcije.¹⁵⁰ Varijacije su bile te što su neke džamije imale natkriven trijem sa sofom.

je slučaj u Sarajevu, gdje imamo Arebi atik i Arebi džedid džamiju, a za obje se kaže da im je osnivač Araphodža. Uz to svaka od ovih dviju visočkih džamija ima i svoj naročiti vakuf.

¹⁴⁸ Vidi: Kreševljaković, H. (1991.), 693-694.

¹⁴⁹ Kreševljaković, H. (1991.), 696.

¹⁵⁰ Hodžić, I.; Krzović, I. (1980.), 5.

Činjenica da je većina džamija vremenom prozvana po pojedinim dijelovima grada govori o organskom srastanju sa prostorom u kojem su postale glavnim obilježjem. I u inverznom slučaju, kada džamija (Saračica) posuđuje ime manjem gradskom prostoru, radi se o istom principu. Ako se doda da su imenima nekih džamija data imena korištena za pojedine kvartove grada u srednjem vijeku (Perutac, Kraljevac i Novo Brdo) onda postaje jasan značaj i vremenske dimenzije u organskom profilu ovih gradskih područja.¹⁵¹

Staro Visoko je horizontalan grad. Mase objekata ne propinju se u visinu. Do austrougarskog vremena ne postoji svjedočanstvo niti o jednom dvokatnom objektu, ali se postojanje takvih objekata ne treba isključiti. Može se govoriti i o izvjesnoj konzistenciji horizontalnosti objekata. Izuzev samog srca čaršije i njezinih niskih prizemnih dućana, grad je sav sačinjen od zgrada sa prizemljem i jednim katom. Krovovi su visoki i voluminozni, ali njihova masa uslijed lagane konstrukcije od prirodnog materijala i njegove teksture što ih stapa s okolišem, ne narušava utisak horizontalnosti. Bez obzira na živopisnost fragmentarnih slika unutar kasabe, panoramski lik naselja bi, i pored vizualnih kvaliteta aspekata prirode, izvjesno bio monoton bez vertikalnih elemenata sakralnih objekata – minareta visočkih džamija i tornja crkve Svetog Prokopija. Toranj se doduše javlja pred sam kraj osmanske epohe, ali odražava srodne simboličko-prostorne principe. Relativno niski i zdepasti, spontano raspoređeni (ovaj raspored je svjedočanstvo spontanog i organskog rasta grada) u prostoru grada, oni razigravaju njegov horizontalni izraz. U likovnim odnosima u gradu odudarali su među mnoštvom piramidalnih i kubnih formi. Kao vertikalni cilindri i kvadar jedinstveni su u svom okruženju i jasno vidljivi iz dijelova grada koji im gravitiraju – lokalna su obilježja. Vidljivost sa svih strana, i lokacija na izvjesnim tačkama susretanja putanja pojačava njihov značaj kao biljega distinktivnih urbanih partija. Nisu nadređeni cijelom gradu, već simbolički pretendiraju na prostor jednog stambenog kvarta. Panoramski ili vedutno, oni su orijentir gradske veličine, organizacije i kretanja u gradu.¹⁵²

¹⁵¹ O tekiji kao urbanom inventaru i njezinoj ulozi u nastanku Visokog vidi: Kasumović, I. (1999.), 42. Od objekata vjerskog karaktera kojim je raspolagalo Visoko treba spomenuti i musalu, mjesto gdje su se džume i bajram namazi klanjali na otvorenom. Ne zna se kada je nastala, a pošto je uklonjena poslije Drugog svjetskog rata, sačuvane su fotografije njenog autentičnog izgleda. Dio grada gdje je nekada stajala nosi i danas naziv Musala i temeljito je urbanistički transformiran, bez traga autentičnih prostornih relacija. U završnoj fazi osmanske epohe (tačnije 1838. godine) u Visokom je podignuta medresa sa bibliotekom, koja je sagrađena dobrovoljnim priložima visočkih muslimana. O tome u: Hodžić, I.; Krzović, I. (1980.), 14.

¹⁵² O obilježjima-biljezima kao ključnim elementima strukture i identiteta nekog kraja i jednom od pet najvažniji elemenata u slici grada vidi Linč, K. (1974.), 104.

Džamije, kulturni, urbani i vizuelni faktor, povezuju i objedinjuju sve elemente jednog stambenog kvarta podvodeći ga pod pojam mahale i stvaraju kod njenih žitelja osjećaj pripadnosti jednom distinktivnom dijelu grada. Ključni su elementi strukture i identiteta nekog kraja¹⁵³ – u slučaju Visokog, mahala.

Izvorne ulične putanje kroz Visoko imale su usmjerenost na lokalne biljege, čime su dodatno naglašavale njihov značaj. Džamije u ravnici je novoformirani grid malo ostavio po strani. Kraljevačka, Perutačka, Novobrdska i Čaršijska džamija su punktovi u gradu prema kojima su se kretale važnije ulice. Od Kraljevačke i Novobrdske džamije ulice se šire radialno u više pravaca – ta područja u smislu prostornog rasporeda ostala su gotovo netaknuta u vrijeme austrougarskog perioda. Minareti ovih dviju džamija (iako nisu najviši) još uvijek u panoramskoj vizuri na najbolji mogući način signaliziraju mjesta na kojim su situirane. Uloga vertikale tu je naglašena uslijed instrumentalizacije konfiguracije terena u svrhu isticanja; to je postupak iz srednjeg vijeka primijenjen u osmanskodobnim okolnostima kojeg je, zajedno sa okolnim prostorom, teže linearno disciplinirati. Ovdje treba napomenuti da su Kraljevac i Novo brdo sastavni dijelovi srednjovjekovnog Podvisokog, i da su tačno na mjestu Kraljevačke džamije evidentirani materijalni ostaci iz srednjeg vijeka. Dakle, oni prostorni odnosi što su kao relikv iz srednjeg vijeka ušli u strukturu kasabe Visoko, pokazali su se najotpornijim na austrougarske urbanističke tendencije, iako je i na području njihove prisutnosti požar iz 1911. godine sa površine izbrisao skoro svo graditeljsko naslijeđe.

Kraj XVII. stoljeća Visoko je dočekalo bez franjevac koji su tu u kontinuitetu prisutni još od 1340. godine u samostanu Sv. Nikole u Milima, koji jeste izgubio ulogu središta vikarije u drugoj polovici 15. stoljeća,¹⁵⁴ ali u čiji sklop i obavezu čuvanja je, sudeći po izvorima, ušla grobna i krunidbena kapela bosanskih kraljeva čije postojanje je zasvjedočeno još 1600. godine.¹⁵⁵ I samostan i crkva propali su 1697. godine odlaskom franjevac i katolika u Slavoniju u sklopu vojne kampanje Eugena Savojskog. Oni su osmanskim reduciranjem i koncentracijom Visokog na prostor podgrađa pod utvrđenim gradom, isključeni iz prostora i lika visočke kasabe jer su Mili postali njezina okolica.

¹⁵³ Linč, K. (1974.), 59-60.

¹⁵⁴ Vidi: Zadro, Dejan. "Franjevačka crkva i samostan Sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)", *Prilozi*, Institut za istoriju, (2004.), 74-75; 95-96;

¹⁵⁵ U izvještaju biskupa Franje Baličevića iz 1600. godine stoji podatak o "kraljevskoj kapeli". Vidi: Horvat, Karlo. "Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja", *Glasnik zemaljskog muzeja*, Zemaljski muzeja, (1909.), 71.

S druge strane, pravoslavna crkva Svetog Prokopija građena je na kraju osmanske epohe u samom središtu kasabe, u blizini pazara. Sačuvana je i do danas uz određenu obnovu i dogradnju u austrougarskom periodu.¹⁵⁶ Iako je još u osmansko doba anticipirala neke kasnije plasirane arhitektonske vrijednosti na ovom prostoru, posjeduje slične kvalitete funkcioniranja u sklopu prostora koji joj gravitira, kao i visočke džamije. To se prije svega odnosi na koncept zbrajanja dva osnovna elementa: molitvenog prostora kao kubusa i tornja kao vertikale koja markira i udara težište okolnom prostoru. Smještena je na Varoši, neposredno ispod lokaliteta Klise gdje je ustnovljeno postojanje jednog sakralnog objekta iz srednjeg vijeka.

Uloga Franjevačkog samostana i crkve Sv. Prokopija u slici i prostoru Visokog elaborirana je u razmatranju vizuelno-prostornih osobina reprezentativne austrougarske arhitekture u ovom gradu.

Na osnovu podataka kojim je raspolagao ovaj rad nije moguće ustanoviti da li je još u osmanskom periodu u Visokom postojala i sinagoga. Vidljiva je na najstarijoj fotografiji Visokog koja evidentira stanje iz prvih godina nakon austrougarske okupacije. Tu se u blizini Čaršijske džamije uočava objekat većih gabarita i distinktivne forme u odnosu na okolne kuće, a na mjestu gdje se danas nalazi ulica koja nosi naziv Jevrejska. Tu je po predanju starijih Visočana stajao jevrejski hram. Nema dvojbe o prisutnosti sinagoge u austrougarskoj strukturi Visokog. Nju je uništio nacistički teror, a istrebljenje Jevreja i kasnija indolentnost prema svjedočanstvu njihovog postojanja uzrokom su potpunog brisanja ovog važnog urbanog faktora Visokog. Međutim, prisutnost ove konfesionalne skupine u austrougarskom Visokom upućuje na aspekt urbaniziranosti utemeljen na polivalentnim vrijednostima duhovnosti, kulture i običaja.

Prisutnost Roma, koju je fizički teško pratiti zbog marginaliziranosti i teške materijalne situacije hronične u njihovoj egzistenciji, govori u prilog privlačnosti i otvorenosti Visokog, što je važna karakteristika urbanih centara.

Veći fokus ovdje je stavljen na džamije. One kao objekti nisu primjetnije preoblikovane, ali njihovo okruženje u mahalama koje su urbanistički regulirane jeste, i ne bez reperkusija po njihovu izvornu ulogu i smisao u prostoru.

¹⁵⁶ O okolnostima, načinu gradnje i obliku, vidi detaljnije u Bilinac, Ranko. *Blago visočke crkve. Crkva svetog velikomučenika u Visokom*. Istočno Sarajevo, (2019.), 34-48.

3. 6. 2. Džamije u okolnostima prostornog planiranja

Narušena je centralna uloga džamija kao težišnih tačaka u ovim mikrorejonima indirektno na više načina. Prvo, linearne putanje novih saobraćajnica ignoriraju njihov položaj (nisu usmjerene ka njima, nego ih tretiraju tangencijalno) potencirajući korespondenciju sa vanjskim instancama. Drugo, stambeni objekti poprimaju veće površinske i visinske gabarite, smanjujući i u smislu fizičke prisutnosti u prostoru razliku između mnogostrukog stambenog i jedinstvenog sakralnog. Džamije su zadržale svoj jedinstven položaj u ovim mahalskim sklopovima zahvaljujući imperativu usmjerenosti ka Mekki koji ih prostorno čini indiferentnim spram saobraćajne infrastrukturne mreže. Džamije su istaknute svojom simbolikom u ambijentu visočkih mahala najsnažnije utjelovljenoj formom minareta. Vertikalnost minareta odudara od svega okolnog. Okolina je svojom izvornom građom i formom posjedovala jaku tenziju ka tlu/zemlji – prizemnom. Minaretu je orijentacija kozmička instanca. Važno je napomenuti da su sve visoke džamije, zahvaćene požarom iz 1911. godine prilikom rekonstrukcije striktno zadržale izvornu lokaciju i gabarite. Kod nekih su (Šadrvarska, Čaršijska i Perutačka) jedini preživjeli elementi bili upravo minareti zbog kamena od kojeg su sagrađene¹⁵⁷ – još jedan element kontrasta u odnosu na fizičko okruženje. Visoko s početka dvadesetog stoljeća od prethodne epohe nije naslijedilo monumentalne kamene građevine kao što je to Sarajevo, Banja Luka, Travnik, Foča i Mostar. Primat su imali drvo, ćerpić i tucanik kamen (za temelje) u izgradnji objekata koji su skromnih dimenzija.

Osmanski period ovdje nije ostavio kule i odžake kao privatne rezidencije, ali ni sahat-kule. Zbog toga je uloga vertikale u osmanskodobnom Visokom bila svedena samo na minarete (do izgradnje tornja na pravoslavnoj crkvi krajem ove epohe), a njihova simbolička funkcija markera okolnog prostora time je bila još istaknutija.

U novoj situaciji i stambeni objekti u sve većoj mjeri apsorbiraju solidne materijale u svoju strukturu, neophodne njihovom naraslom tijelu. Tako se ublažava kontrast na relaciji sakralno – stambeno, uz naraslo samopouzdanje stambenih objekata kada je u pitanju njihova pojava u prostoru. Jedan dio dejstava koja su formom i trasama ulica bila upućena na džamije (nisu imale samo molitvenu funkciju, već su bila mjesta okupljanja, uz prisustvo šadrvana, česme, groblja, a često i mekteba) odvučen je u drugim pravcima. Na taj način je vjekovna

¹⁵⁷ Vidi: Kreševljaković, H. (1934.), 695.

subordinacija objekata u sklopu pojedinih mahala spram džamija izgubila na snazi – njome je delikatno bio regulisan odnos između jedinstvenog i mnogostrukog, duhovnog i svjetovnog. Punoću svoje ljepote i mjerila sakralni objekti su iskazivali u kontekstu rezervisanih kuća. Stanje prije 1911. godine zasvjedočeno na katastarskim mapama pokazuje da u neposrednoj blizini džamija nema objekata koji svojim gabaritima pariraju džamiji. Objekti nalegli na ulice koje okružuju Šadrvansku džamiju su dobrim dijelom bile prizemnice. (Tbl. XI sl. 21) Možda je u izvornim mahalama moglo biti kuća sa jednakom ukupnom količinom stambenog prostora kao i u većim primjerima projektno riješenih kuća iz 1912. godine, ali njihov plasman i transpozicija nisu bili nametljivi prema ulici. Zna se pouzdano da su neke reprezentativnije izvorne kuće bile jače distancirane od džamija, a potvrdu toga imamo i na fotografiji kuće Pašagića-Kadića čija je neposredna okolina priroda. (Tbl. XIV sl. 24) Gabarit projektovane kuće općinskog načelnika plasiran je podužno na ulicu i dekoracijom traži vizuelni fokus isključivo na fasadu. (Tbl. VIII sl. 15) Ulica je faktor po kojem se ova kuća ravna, a njezina fasada dimenzijama nadrađa kapacitete sokaka. Ambijentalni sklad gdje su sakralnom date suptilne naznake veličine od strane okoline, i na taj način je poremećen. Na snimku iz zraka danas je na osnovu gabarita teško razaznati džamiju u odnosu na neke stambene objekte iz njezinog okruženja.¹⁵⁸ (Tbl. XII sl. 22)

Gore navedeni segment katastarske mape o organizaciji i formi ulica oko Šadrvanske džamije govori slijedeće: izvorne ulice blago su se povijale oko džamijskog područja; ulice koje su se slijevale na ovu lokaciju "otvarale" su svoje frontove divergentno prema prostoru i okruženju džamije. (Tbl. XI sl. 21) Ulice poslije požara imaju paralelno ustrojene frontove. Najduža, najšira i najfrekventnija ulica poslije požara dovedena je u pravu liniju a njezina otvorena pravilna perspektiva vizuelno je dovoljna sama sebi. Džamija i njezin prostor nagoviješteni su tek iz neposredne blizine – prolazak ovom ulicom je moguć i bez primjećivanja džamije. Izvjesno je da je i površina džamijskih harema reducirana novim načinom regulacije prometnica.¹⁵⁹ Linearno izravnavanje i ortogonalno spajanje izvjesno su stesali površine

¹⁵⁸ Ljepotu proporcija *glavnog objekta i njegove okoline*, tj. odnos džamija i njihovog izvornog urbanog konteksta, na primjeru arhitektonsko-urbanističkih cjelina osmanskodobnog Sarajeva, među prvima je primijetio i objasnio jedan od najznačajnijih bosanskohercegovačkih arhitekata austrougarskog perioda, Josip Pospisil. Još u austrougarsko doba je svjedočio narušavanju ovog delikatnog odnosa što je označio *nedupostivim*. Vidi: Hrasnica, M. (2003.), 39.

¹⁵⁹ Primjere postupanja "Austrije" na takav način u Sarajevu zabilježio je Dušan Grabrijan, mada on to ne vidi kao specifično austrougarski pristup, već kao "rad moderne civilizacije uopće, put razuma protiv osjećaja". Vidi u: Čelić, Dž. (1970.), 106.

harema oko Šadrvanske i Donjomahalske, a možda čak i Rosuljačke džamije, jer su te mahale temeljitije urbanistički tretirane. Gdje su se amorfne sakralne površine sudarile sa novoregulisanim prostorom nastala je jasna linearna granica naglašena trotoarom (komunikacijskom linijom za pješake). Organizacija i plan su samo zarezali po rubovima, ali i makar malo otkidanje od svetog na uštrb korisnog upućuje na smjer kretanja ukupnog sistema vrijednosti.

4. ZAKLJUČAK

Ambijent i slika Visokog s kraja XIX. stoljeća rezultat su šest stoljeća duge urbane geneze koja nije protekla u znaku dinamičnog fizičkog rasta. Legitimno ih je označiti konzervativnim i rudimentarnim jer ostavljaju dojam haotičnosti i nereda. Međutim, skromni infrastrukturni i graditeljski standardi su zbog nenametljivosti omogućili ekološki uravnotežen razvoj u prostoru cijele kasabe, kao i u odnosu na neposrednu okolicu. Transcivilizacijska geneza i kontinuitet, razvitak i transformacija u skladu sa prirodnim datostima, veličina i organizacija po mjeri čovjeka do kraja XIX. stoljeća stvorili su autentičnu srednjevjekovno-balkansko-orijentalnu ambijentalnu sintezu. Usljed toga austrougarski urbanizam se suočio sa naslagama duge urbane tradicije čiji smisao i vrijednost mu u početku nisu bili razumljivi.

U vrijeme razmatrane transformacije Visoko je utvrdilo poziciju drugorazrednog bosanskohercegovačkog grada stečenu na samim počecima osmanskog vladanja ovim prostorima kada je smaknuto sa pozicije centralnog grada zemlje. Blizina nove metropole, Sarajeva, ovaj gradić niti u jednom momentu četiristoljetne osmanske epohe nije pretvorila u hermetičnu provinciju, iako je dug period pripadnosti civilizaciji u opadanju i na zalasku u njegov razvoj uveo stagnaciju. Potvrđivanjem Sarajeva kao bosanskohercegovačke metropole u austrougarskom periodu, otvorilo je i Visokom vrata novoj civilizaciji i urbanističkim standardima.

Ipak, Visoko je dobrim dijelom ostalo po strani glavnih urbanih tokova i programa tendenciozno uvedenih od strane novih okupacijskih vlasti što su trebali biti okosnica zavođenja nove društvene, kulturne i privredne paradigme. Ovdje su ti procesi nakalemljeni i apsorbovani u onolikoj mjeri koliko je usporeni organizam ovog gradića bio spreman da se otvori i povinuje pritiscima kapitalističke stihije i koliko su njegovi skromni prirodni, rudni i privredni resursi, zajedno sa ulogom u projekcijama novog administrativno-teritorijalnog ustrojstva, plijenili pažnju okupacijskih vlasti.

Nove tendencije u pristupu i planiranju grada u austrougarskom periodu donijele su nove vizuelne kvalitete i nove dispozicione, gabaritne i funkcionalne standarde u arhitektonskom i urbanističkom izrazu Visokog. Istovremeno su potiskivale izvornu organizacijsku formulu i organski sklad ugrađen u biće ovog grada kao autentični urbani kvalitet. Planske intervencije u strukturi grada u organske odnose uvele su geometrijske tendencije, očitujući težnju za poticajem razvoja.

Koncepcija naselja zasnovanog na principima orijentalnog urbanizma sa jasno izdiferenciranim funkcionalnim zonama čaršije, kao poslovnog dijela naselja, i mahala, kao stambenog dijela naselja izgubila je izvorni smisao zbog narušenog integriteta čaršije. Proizvodno-poslovni modeli su nadrasli mogućnosti i simboliku čaršije (Sebilja) i proširili su se po drugim prostorima grada. Ni mahale više nisu bile isključive zone stanovanja. Stanovanje se presadilo u novoformirani centar, a ušlo je u većem obimu i na čaršiju. Pored formalnog opstanka čaršiji je izmaknuta uloga centralnog socijalnog žarišta. Novoformirana "mahala" je svojom organizacijom sa većim obzirom spram vanjskih instanci i jačim isticanjem stambenih objekata u vanjskom prostoru, narušila težišnu i simboličnu snagu džamija kao mikrogravitacijskih tačaka. Mahale su poslije rekonstrukcije postale likovno homogeniziranije. Funkcionalno i organsko jedinstvo ustupilo je pred formalnim.

Saobraćajnice i regulacija riječnih obala kao urbanistička osnova za realizaciju visokogradnje, sa svojom formom su donijele pravolinijske vrijednosti i otvorenije perspektive što su uslovile formalnu jasnoću i linearno ustrojstvo u zonama obuhvaćenim transformacijom. Zbog istaknutije uloge u prometovanju materijalnih dobara koja sa kapitalističkom ideologijom dobivaju novi smisao i važnost, najvažnije graditeljske realizacije manifestiraju koridorski dispozicioni koncept. Takve tendencije najjasnije su prisutne u upravnim zgradama što vizuelno sugeriraju njihovu ukalupljenost i snažnu podređenost višem birokratskom redu čime je eliminirana bilo kakva autentičnost.

Pored birokratskog i kapitalističkog, važan pečat urbanoj transformaciji Visokog ovog doba dale su i nove prosvjetne i duhovne ambicije utjelovljene u objektima sa nešto više likovne i prostorne autonomije. Rubnim pozicijama u gradu nisu iskazali snažnu nametljivost, iako gabaritima, transpozicijom i orijentacijom jasno očituju nove standarde. Njihova upadljivo veća masa u odnosu na izvorne objekte, ne prilagođava svoju formu terenu, već teren prilagođava sebi. Fasada su im indiferentne spram neposredne okoline zbog težnje za isticanjem u panorami grada, čime su se zajedno sa minaretima uključile u markiranje zasebnih dijelova grada, ali na uštrb izvornih vertikalnih akcenata.

Harmoničan odnos sa okolišem i organski plasman spram terena je urbana esencija što je iz srednjeg vijeka prenesena u osmansko doba, a opstala je kao zavještanje do početka dvadesetog stoljeća. Tada se suočila sa problemom razumijevanja od strane austrougarskih urbanističkih normi. Priroda je sačuvana u "mahali" kao rezultat revalorizacije osmanskodobne graditeljske baštine krajem austrougarske epohe. Džamije i groblja su je sačuvali u svojim sklopovima kao autentične elemente svoje sakralne domene. Takav je slučaj i sa Franjevačkim samostanom. Međutim, infrastrukturne realizacije i administrativni objekti

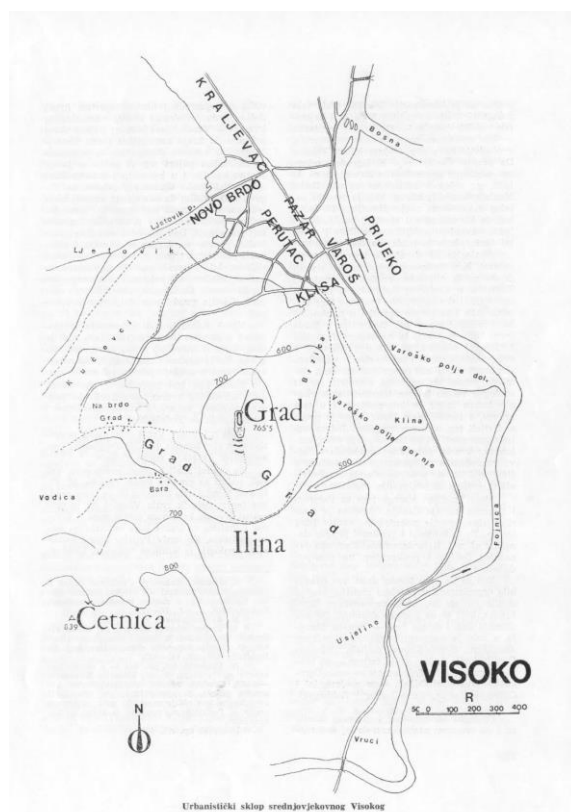
visokogradnje iskazali su odsustvo smisla za harmoniju s prirodom. Taman kada se Visoko urbanistički proširilo do sastavaka rijeka Fojnice i Bosne, potpornim zidom i velikim objektima je presječen njihov kontakt.

Autohtono naslijeđe primoralo je novu urbanističku misao na sintezu nekih pozitivnih iskustava. Zbog uvijek važeće refleksije načina života i duha vremena na arhitektonske oblike jasno je da nove urbanističke ideje nisu mogle u potpunosti odstupiti ni u slučajevima rehabilitacije tradicionalno zasnovanih rješenja ("bosanski slog"), naročito kada je upravo prizivan sveobuhvatan pristup cijelom jednom gradskom području - "mahali". Zbog jasno čitljive komponente "novog" može se govoriti o *novoj autentičnosti* "mahale" s kraja austrougarske epohe.

Odstupanja od organskog reda legitimno je označiti kao svojevrsnu degradaciju izvornosti ambijenta i udaljavanje od duha mjesta. Međutim, u Visokom novi stil nije postao apsolutni. U nekim zonama se manifestirao kao poželjni kontrast, a negdje je interpretirao tradicionalni stil prilagodivši ga novim tehničkim standardima i urbanističkim tendencijama. Ako je svako doba urbane prošlosti ovog grada ostavilo neki trag u prostoru, onda i urbanističke doprinose austrougarske epohe treba shvatiti kao novu vrijednost i testament vremena čija ideja progressa u to doba ipak nije razbila sliku malog svijeta arhaičnog Visokog.

5. DODATAK ZAVRŠNOM DIPLOMSKOM RADU – KATALOG

Tabla I

Slika 1
Nasebinski kvartovi srednjovjekovnog
Podvisokog
Preuzeto iz Anđelić, (1984.), 161.

Slika 2
Sebilj sa Hanom
Preuzeto iz Džajić, (2014.), 41.

Tabla II

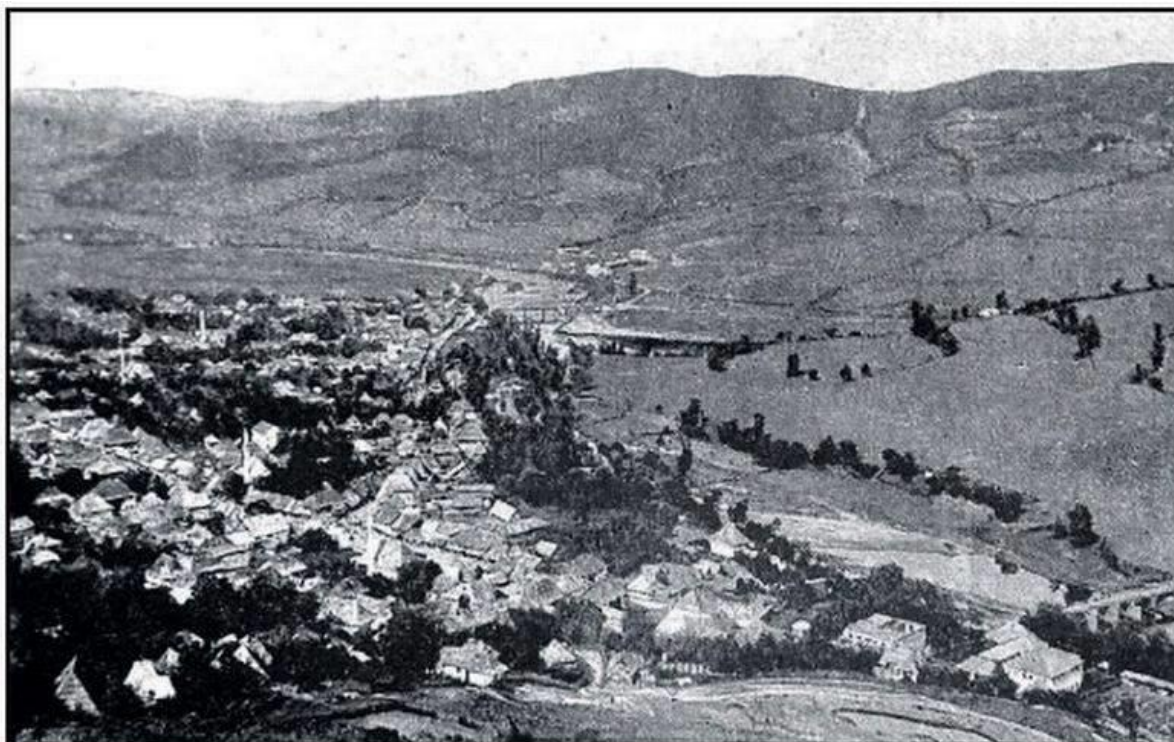

Slika 3
Visočki sokaci i izvorna osmanskodoba stambena arhitektura
Preuzeto iz Visoko u Bosni, (2004.), 14.

Slika 4
Razglednica Visokog iz 1899. godine
Preuzeto sa <https://visoko.co.ba/tragom-starih-fotografija-razglednica-visokog-iz-1899-godine/> (pristupljeno 20.05.2019.)

Tabla III

Visoko

Slika 5

Najstarija fotografija Visokog, Panorama

Preuzeto sa <https://visoko.co.ba/tragom-starih-fotografija-najstarija-fotografija-visokog-iz-1887-godine/> (pristupljeno 20.05.2019.)

Slika 6

Beledija

Preuzeto iz Džajić, (2014.), 227.

Tabla IV

Slika 7
Zgrada kotarskog ureda i suda na Jaliji
Preuzeto sa <https://visoko.co.ba/tragom-starih-fotografija-prvobitni-izgled-zgrade-danasnje-opstine-u-visokom/> (pristupljeno 20.05.2019.)

Slika 8
Zgrada Općine na Jaliji
Preuzeto iz Džajić, (2014.), 227.

Tabla V

Slika 9
Novoformirani centar oko Zgrade kotarskog ureda i suda
Preuzeto iz Čakić, Antović, (2017.), poledina koričnog ovitka

Slika 10
Izvorni izgled narodne osnovne škole na Kraljevcu
Preuzeto iz Osnovna škola u Visokom, (1982.), 32.

Tabla VI

Slika 11
Ruždija
Preuzeto iz Osnovna škola u Visokom, (1982.), 22.

Slika 12
Ruždija "bočni zid"
Preuzeto iz *Arhitektura i urbanizam Visočke nahije* (2019.), 10.

Tabla VII

Slika 13
Zgrada kotarskog ureda i suda u kontrastu prema većinom autohtonim objektima
Preuzeto iz Džajić, (2014.), 57.

Slika 14
Mahala šadrvan sa kućama sagrađenim u "bosanskom slogu" 1912. godine
Foto: Ervin Klepo

Tabla VIII

Slika 15
Kuća Salihage Šehovića, načelnika Općine s početka XX. stoljeća, izgrađena 1912. (Čakić, Antović, (2017.), 26)
Foto: Ervin Klepo

Slika 16
Franjevački samostan u Visokom
Preuzeto iz Čakić, Antović, (2017.), 16.

Tabla IX

Slika 17
Pazar (Sebilj) u Visokom nakon požara 1911. godine
Preuzeto iz Džajić, (2014.), 353.

Slika 18
Panorama Visokog sa zaleđem Narodne osnovne škola u prvom planu
Preuzeto sa <https://visoko.co.ba/tragom-starih-fotografija-panorama-visokog-1930-godine/> (pristupljeno 20.05.2019.)

Tabla X

Slika 19

Ulica i izvorne kuće u Perutac mahali (mahali na terenu)
Preuzeto iz *Arhitektura i urbanizam Visočke nahije* (2019.), 10.

Slika 20

Iz "izvorne visočke mahale"
Fototeka zavičajnog muzeja Visoko

Tabla XI

Slika 21
Isječak katastarske mape – stanje oko Šadrvarske džamije prije 1911. godine
Arhiv katastra visoko

Tabla XII

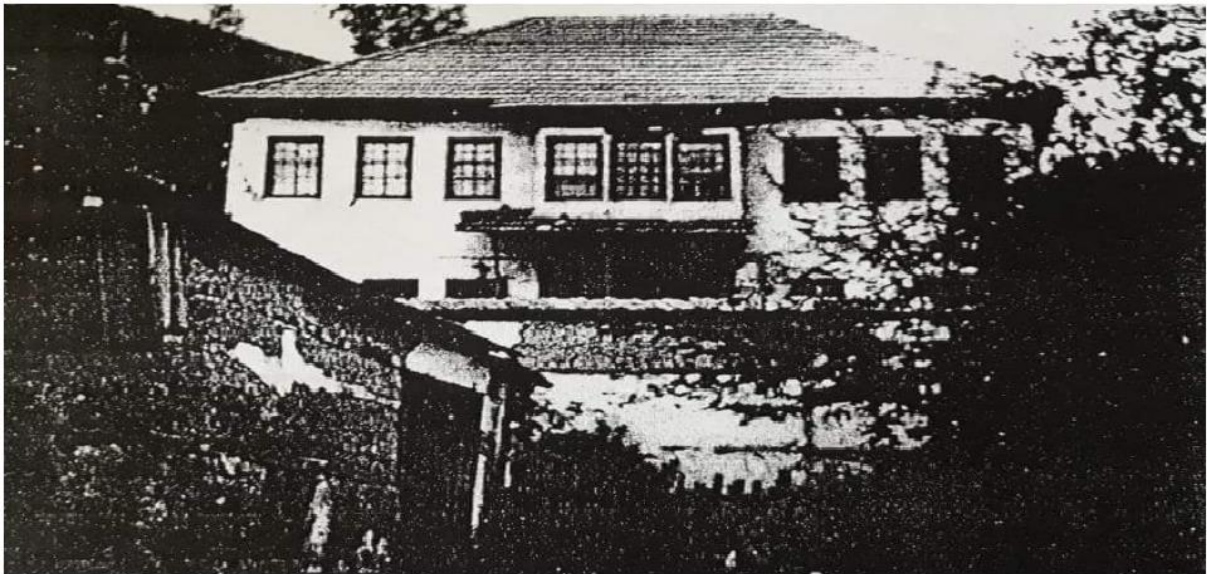
Slika 22
Stanje ulica i gabarita objekata oko Šadrvarske džamije nastalo nakon 1911. godine
Preuzeto sa: <https://www.google.com/maps/@43.9891253,18.1802492,196m/data=!3m1!1e3>
(pristupljeno 15.05.2020.)

Tabla XIII

Slika 23
Isječak katastarske mape – plan čaršije sa sebiljem u središtu
Arhiv Katastra Općine Visoko

Tabla XIV

Slika 24
Kuća Pašagića-Kadića
Preuzeto iz Arnautović (2018.), 47.

Slika 25
Fragment sa Kraljevca
Preuzeto sa: www.staro-visoko.com (pristupljeno 15.05.2012.)

Tabla XV

Slika 26

Plan mahala u ravnici nastao regulacijom nakon 1911. godine

Preuzeto sa: <https://www.google.com/maps/@43.9896715,18.17865466m/data=!3m1!1e3>

(pristupljeno 15.05.2020.)

Tabla XVI

Slika 27
Plan mahale u ravnici na osnovu austrougarske katastarske mape
Arhiv Katastra Općine Visoko

6. IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Bosnischer Bote – Bosanski glasnik (1900.). Knjiga IV. Sarajevo.

Fototeka Zavičajnog muzeja Visoko. Podzbirka: etnologija.

Horvat, Karlo (1909.) *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*. U: Glasnik Zemaljskog muzeja, XXI, 1, Sarajevo.

Arhiv Odsjeka za imovinsko-pravne poslove, geodetske poslove i katastar nekretnina Grada Visoko. Fond: "Stari planovi".

Murgić, Franjo (1903.) *Visoko u Bosni. Narodni običaji i život*. U: Zbornik za narodni život i običaje Južnih slovena, VIII, 1, Zagreb.

LITERATURA

Aličić, S. Ahmed (1974.) *Selo i grad u Bosni u XIX vijeku*. Jugoslovenski istorijski časopis. Sarajevo.

Anđelić, Pavao (1984.) *Srednji vijek – Doba stare bosanske države*. U: Visoko i okolina kroz historiju. Visoko.

Arhitektura i urbanizam Visočke nahije kroz muzejsku fototektu. (2019.) Katalog izložbe, Zavičajni muzej Visoko, Visoko.

Arnautović, Dženana (2018.) *Urbanizam i arhitektura Visokog u doba Osmanlija*. Završni diplomski rad, Filozofski fakultet, Katedra za historiju umjetnosti, Sarajevo.

Bejtić, Alija (1953.) *Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini*. U: Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III-IV, "Veselin Masleša", Sarajevo.

Bilinac, Ranko (2019.) *Blago visočke crkve. Crkva svetog velikomučenika Prokopija u Visokom*. Istočno Sarajevo.

Brkljača, Seka (2011.) "Profiliranje bosanskohercegovačkih gradova u procesu urbanizacije od 1878. do 1941. godine." – U: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, dio 1., Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo.

Bublin, Mehmed (1999.) *Gradovi Bosne i Hercegovine: milenijum razvoja i godine urbicida*. Sarajevo-Publishing. Sarajevo.

Chabbouch Akšamija, Lemja i Šabić, Lejla (2018.) *Tradicionalna travnička kuća. Spontano stvoreni prostorni obrasci*. Zavičajni muzej Travnik i Arhitektonski fakultet Sarajevo, Travnik-Sarajevo.

Čakić, Goran i Antović Zdenko (2017.) *Car-kralj u Visokom 1910*. Zdenko Antović, Goran Čakić. Visoko.

Čar-Drnda, Hatidža (2014.) "Teritorijalna i upravna organizacija Visočke nahije do početka XVII stoljeća." U: *Behar*, XXIII, 121, Zagreb.

Čelić, Džemal (1970.) *Grabrijan i Sarajevo*. Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Muzej grada Sarajeva, III/3, Sarajevo.

Čelić, Džemal (1987.) *Naselja balkansko-orijentalnog tipa*. U: *Umjetnost Bosne i Hercegovine*, "Svjetlost", Sarajevo.

Džaja, Srećko M. (2002.) *Bosna i Hercegovina u Austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*. Ziral, Mostar – Zagreb.

Džajić, Idriz (2014.) *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom (1903-1949)*. Ban publishing, Visoko.

Filipović, S. Milenko (1924.) *Visoko*. Srpsko geografsko društvo. Beograd.

Filipović, S. Milenko (1928.) *Naselja i poreklo stanovništva (Visočka nahija)*. Srpska kraljevska akademija. Beograd.

Filipović, S. Milenko (1949.) *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*. Srpska akademija nauka, Beograd.

Grupa autora (1984.) *Visoko i okolina kroz historiju 1*. Skupština opštine Visoko. Visoko.

Hadžibegović, Ilija (1980.) *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*. Svjetlost. Sarajevo.

Hadžibegović, Ilija (2004.) *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Institut za istoriju. Sarajevo.

Hadžimuhamedović, Amra (2007.) "Poredbena analiza historijskog područja Jajca." U: *Baština*, III, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. Sarajevo.

Hamidović, Muhamed (2000.) *Gramatika toposa Bosne*. Muzej grada Zenice. Zenica.

Handžić, Adem, (1977.) *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*. U: Prilozi za orijentalnu filologiju. Sarajevo.

Hodžić, Ibrahim (1980.) *Kroz povijest Visokog*. U: Bijela džamija u Visokom. Odbor Islamske zajednice. Visoko.

Hrasnica, Mehmed (2003.) *Arhitekt Josip Pospisil: život i djelo*. Acta Architectonica et Urbanistica. Sarajevo.

Husić, Aladin (2014.) *Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija*. U: Behar, XXIII, 121. Zagreb.

Imamović, Mustafa (1997.) *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*. Bosanski kulturni centar. Sarajevo.

Juzbašić, Dževad (2002.) *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Akademija nauka i umjetnosti BiH. Sarajevo.

Kapidžić, Hamdija (1968.) *Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske vladavine*. Svjetlost. Sarajevo.

Karaman, dr. Ljubo (2001.) *Problemi periferijske umjetnosti* (2. izd). Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske. Zagreb.

Kasumović, Ismet (1999.) *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Islamski kulturni centar Mostar.

Klaić, Vjekoslav (1882.) *Povijest Bosne do propasti Kraljevstva*. Zagreb.

Kovačević Kojić, Desanka (1978.) *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. "Veselin Masleša". Sarajevo.

Kreševljaković, Hamdija (1934.) *Visoko*. U: Izabrana djela II. Veselin Masleša. Sarajevo.

- Kreševljaković, Hamdija (1953.) *Gradovi u Bosni i Hercegovini*. U: Izabrana djela II. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Kreševljaković, Hamdija (1954.) *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*. U: Izabrana djela II. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Kreševljaković, Hamdija (1954.) *Naši bezisteni*. U: Izabrana djela II. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Kreševljaković, Hamdija (1957.) *Sahat-kule u Bosni i Hercegovini*. U: Izabrana djela II. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Krstić, Branislav (1965.) *Urbanistički program Visokog*. Urbanistički zavod SRBiH, Sarajevo.
- Krzović, Ibrahim (1980.) *Bijela Džamija*. Bijela džamija u Visokom. Odbor Islamske zajednice. Visoko.
- Krzović, Ibrahim (1982.) "Arhitektura škola u Visokom." U: *Osnovna škola u Visokom 1881/82 – 1981/82*. Osnovna škola "Ognjen Prica". Visoko.
- Krzović, Ibrahim (1987.) *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918*. Katalog UGBiH. Sarajevo.
- Krzović, Ibrahim (2000.) "Ilidža između Sarajeva i Beča." U: *Monografija Ilidža*. Općina Ilidža. Sarajevo.
- Krzović, Ibrahim (2004.) *Arhitektura secesije u BiH*. Sarajevo Publishing. Sarajevo.
- Krzović, Ibrahim (2014.) *Kreševo. Razvoj varoši i arhitektonski objekti*. Općina Kreševo i Akademija Likovnih umjetnosti Sarajevo, Kreševo-Sarajevo.
- Kurto, Nedžad (1998.) *Arhitektura BiH – razvoj bosanskog stila*. Sarajevo-Publishing. Sarajevo.
- Kurto Nedžad (1999.) *Arhitektura austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini. Historijske osnove rane moderne*. U: Prilozi instituta za istoriju. Sarajevo.
- Lazarević, Nada (1988.) *Grad između empirije i utopije*. Biblioteka "Posebna izdanja". Beograd.
- Lefevr, Anri (1974.) *Urbana revolucija*. Nolit. Beograd.
- Linč, Kevin (1974.) *Slika jednog grada*. Građevinska knjiga. Beograd.
- Mumford, Lewis (1968.) *Grad u historiji*. Naprijed. Zagreb.

Šabanović, Hazim (1952.) *Dvije najstarije vakufname u Bosni*. U: Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom. Orijentalni institut. Sarajevo.

Šabanović, Hazim (1982.) *Bosanski pašaluk*. Svjetlost. Sarajevo.

Šahinović, Nataša (1998.) "Arhitektonsko naslijeđe grada Visokog." U: *Znak Bosne*, Časopis za kulturni preporod Bosne. Zenica.

Šahinović, Nataša (2001.) *Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki*. U: Glasnik Zemaljskog muzeja, 48/49. Sarajevo.

Šahinović, Nataša i Ahić, Tarik (1998.) "Arhitektonsko naslijeđe Visokog". U: *Visoko. Privredno-kulturni informator*, II izdanje, Smajlović d.j.l. Visoko.

Šamić, Midhat, (1966.) *Francuski putnici u Bosni na pragu IX stoljeća*. "Veselin Masleša". Sarajevo.

Špengler, Oswald (1922.) *Propast zapada*. G. Kon. Beograd.

Vego, Marko (1982.) *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Svjetlost. Sarajevo.

Visoko. Privredno-kulturni informator (1998). II izdanje, Smalović d.j.l. Visoko.

Visoko u Bosni (2004.) Zavičajni muzej, Visoko.

Vresk, Milan (1986.) *Osnove urbane geografije*. Školska knjiga. Zagreb.

Zadro, Dejan (2004) *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*. *Kritički osvrt na dosadašnja arheološko-povijesna istraživanja*. U: Prilozi Instituta za istoriju, 33. Sarajevo.

ELEKTRONSKI (INTERNET) IZVORI

www.visoko.co.ba (pristupljeno 20.05.2019.)

www.staro-visoko.com (pristupljeno 15.05.2012.)

Satelitski servis: Google Maps (pristupljeno 15.05.2020.)